

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	21
'Aho	Tu'apulelulu, 4 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 21/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA**

‘Aho : Tu‘apulelulu 04 ‘Okatopa, 2018,

Taimi : 10.00am.

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 FOKOTU’U TU’UTU’UNI 2018
		4.1.1 Fika 16/2018 (Ke ma’u vahenga ‘a e kau uitou)
		4.1.2 Fika 18/2018 (Ke fili ‘e he kakai ‘a e 50% ‘o e kau Memipa Poate)
		4.1.3 Fika 20/2018 (Ke hoko ‘a Vava’u ko e “Sone Fefakatau’aki Tau’ataina Faka’ekonomika Makehe”)
		4.2 LIPOOTI ‘A’AHI KI HE NGA’AHI VAHENGA FILI 2018
		4.2.1 Vava’u 14
		4.2.2 Tongatapu 1
		4.3 Ngaue Ke Lipooti Ki Fale Alea Ke Fakapapau’i:
		4.3.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 15
		4.3.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Tongatapu 8
		4.3.3 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Tongatapu 9
		4.3.4 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili ‘Eua 11
		4.3.5 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Tongatapu 6
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	6
Kole ki he Pule’anga ‘omai līpooti ki he ngaahi ngāue tokoni he afā <i>Gita</i>	7
Kole lipooti fakamuimitaha Pangike Māmani ki he ngaahi ako ke tokoni’i.....	8
Kole ke alea’i Fale Alea Līpooti ‘Atita fekau’aki mo e tohi tangi.....	8
Kole kāinga mei Tokelau ke fakaa’u tau Mate Ma’a Tonga ke nau ‘inasi ai	9
Tokanga Pule’anga ki he kau faingata’a’ia fakapa’anga ke lava mamata’i Mate Ma’a Tonga	16
Kole ke a’u fakamafola tau Mate Ma’a Tonga ke a’u ki he ngaahi motu ‘i Ha’apai.....	17
Kole ongo Niua ke tanu honau hala ‘ikai fiema’u <i>TV</i> he sio tau Mate Ma’a Tonga.....	17
Poupou ke alea’i Lipooti ‘Atita mei he tohi tangi.....	18
Ke fakahounga’i kalusefai ‘a e fānau va’inga Mate Ma’a Tonga ke tau ma’a Tonga	18
Tokanga ki he founa ne fai’aki tokoni langa afā hili ange <i>Gita</i>	20
Tokanga ‘ikai ‘inasi kakai ne uesia lahi nau nofo’anga he tufa tokoni afā Pule’anga	21
Kei ‘atā pe ki ha taha uesia he afa ke kole tokoni mei he Pule’anga	21
Fai pe ngāue Pule’anga ke tokonia kinautolu na’e uesia he <i>Gita</i>	22
Kole fakatotolo’i hono tutu ‘a Nuku’alofa.....	24
Fokotu’u ke ‘i ai ha Komisoni ke fakatotolo’i tutu ‘a Nuku’alofa.....	25
Kole ke tauhi melino	25
Fokotu’u ke sivi tu’unga mo’uilelei Palēmia	30
Fakamālō’ia tali ke lava mai kulupu mei he Pangike Māmani ki Fale Alea.....	31
Poupou ki he fokotu’u ke fokotu’u Komisoni ke fakatotolo’i ki he tutu ‘o Nuku’alofa.....	32
Tokanga ke ‘ave fakafalemahaki Palemia vakai’i ‘ene tu’unga fakamo’uilelei	32
Poupou ke fokotu’u Komisoni fakatotolo ki he tutu Nuku’alofa & ngaahi tānaki kehe.....	33
Ngaahi tānaki ke fakakau ki he ngāue Kōmisoni fakatotolo tutu Nuku’alofa	34
Fakama’ala’ala ki he Fokotu’u Tu’utu’uni ki he kau uitou	40
Fokotu’u ‘ave ki he Pule’anga Fokotu’u Tu’utu’uni Vava’u 16 pea savea’i tu’unga totonu kau faingata’a’ia he fonua.....	43
Tui ko e tokoni ki he masiva ko e fatongia pelepelengesi	47
Fokotu’u ‘ave Fokotu’u Tu’utu’uni Vava’u 16 ki he Pule’anga ke kumi hono silini.....	49

Fokotu’u ke pālōti’i Fokotu’u Tu’utu’uni Vava’u 16 ke tokangaekina makehe kau uitou.....	49
Pālōti’i tali Fokotu’u Tu’utu’uni fika 16/2018 ke ma’u vahenga kau uitou & ngaahi fakatonutonu.....	50
Fokotu’u Tu’utu’uni fika 18/2016 fekau’aki mo e fili kau Memipa Poate Pule’anga.....	51
Fiema’u Fokotu’u Tu’utu’uni fika 18/2016 ke taliui kau Poate ki he kakai.....	51
Tokanga ki he fakamole & taimi ma’u fakataha ai kau memipa Poate ka fili mei tahi.....	52
Fokotu’u na’a lava ke monomono kupu 14(2) Lao Ngaahi Pisinisi Pule’anga.....	53
Poupou ke fili pe kau Mēmipa Fale Alea ke mēmipa ngaahi Poate Pule’anga.....	55
Poupou tuku tefito’i fakakaukau Fokotu’u Tu’utu’uni fika 18/2016 ke fakakaukau Pule’anga.....	55
Fakatokanga ke ‘oua tuifio fiema’u kakai mo e me’a mo’oni hoko he fakalele poate.....	55
Poupou ke fili kau mēmipa Poate Pule’anga mei he kakai.....	58
Lipooti ki he ngāue ne lava he Kōmiti Kakato.....	59
Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’a’ahi Fale Tongatapu 9, ‘Eua 11 & Tongatapu 6.....	59
Pālōti’i’o tali Fokotu’u Tu’utu’uni 2018 Fika 16/2018 fekau’aki mo e uitou.....	59
Kelesi.....	60

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu 04 ‘Okatopa, 2018

Taimi: 1000-1005 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá.(*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé he hiva'i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

<008>

Taimi: 1005-1010

(hoko atu e lotu)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he pongipongi ni. ‘Aho Tu’apulelulu ko e ‘aho 4 ‘o ‘Okatopa 2018.

Kalake Tēpile: Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo Palani Fakafonua ...

<009>

Taimi: 1010 – 1015

Kalake Tēpile: ...‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga, Tute, Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Konisiumá, Fakatupu koloa, ‘Ilo fo’ou mo e Ngāue ‘a e Kakaí.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui e Falé. Ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku poaki tengetange mai. Kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí mo e ‘Eiki Minisitā Laó mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC. Pea ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku, kei hoko atu mo e poaki, ‘Eiki Nōpele Fusitu’á. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

Eiki Sea: Fakatpau ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau e ‘Otu Tongá, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Tapu atu ki he Hou’eiki e fonuá. Tapu

atu ki he 'Eiki Minisitā Fonua kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Kapinetí. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Ko 'etau 'asenita ena mou me'a hifo pē 'oku 'i he Kōmiti Kakatō. Kimu'a pea tau kamata he 'aho ní ko u fie fakamanatu atu pē ko 'etau Fale Alea ma'a e To'outupú 'oku toe pē 'aho 'e 8 pea tāpuni e *application*. Ko u fakamanatu atu ke mou poupou'i mai ho'omou to'utupú mei homou ngaahi vāhenga ke nau tohi mai ki Fale Alea. Pea ko e ni'ihi ko eni he ngaahi 'otu motú, ke mou fetu'utaki mai ki he fika 23565 'i Fale Alea, tokoni atu ki hono fakahū mai ho'omou tohi kolé. Fakafofonga Tongatapu 3, me'a mai.

Kole ki he Pule'anga 'omai lipooti ki he ngaahi ngāue tokoni he afā *Gita*

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Kapinetí kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Sea mālō e ma'u faingamālie pea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa, faingamālie ke tau to e me'a mai 'o fai ha feme'a'aki ki he ngaahi *item* ko eni he 'asenitá kuo fokotu'u mai.

Sea ko e ki'i fakahoha'a vave pē Sea. Ko e kole pē eni ia Sea ki he Hou'eiki Pule'angá. 'I he taimi ni foki 'oku lolotonga lele lelei pē fakahoko fatongia 'a e Pule'angá ke nau fakahoko ko eni ki he Saikolone *Gita*. Pea ko e kole pē ia Sea ke mai mu'a ha ki'i lipooti, mahino pē ko e fatongia e Pule'angá ka na'e uesia kotoa e fonuá mo fai pē hotau fatongia ko e *oversight* pē ko hono tokanga'i 'a e ngaahi ngāue fakalukufua 'a e Pule'anga. Pea ko e kole ia Sea ke mai mu'a ha ki'i lipooti 'a e tu'unga 'o e pa'anga 'oku ma'u mai ko e tokoní pea mo e pa'anga ko ē na'a tau vahevahe atu 'i he Patisetí na'e fai ai e feme'a'akí hangē ko e ngaahi pa'anga lau miliona mei he *Ministry of Finance* pē ko e Potungāue Pa'anga. Mai mu'a ha ki'i fakamā'opo'opo ai.

Mai mo ha fakamā'opo'opo na'e 'osi fai pē feme'a'aki ki ai Sea 'i he *shelter* pē ko e ngaahi 'api ko ē na'e uesiá. 'Api 'e fiha na'e ma'u toluafé (3000), 'api 'e fiha tahaafé nimangeau (1500) mo e 'ū alā me'a pehē kae 'uma'ā 'a kinautolu na'a nau ma'u 'a e me'a'ofa ko iá. Kae 'uma'ā 'a e tafa'aki ko eni e *cluster* ki he vaí pea mo e mo'ui leleí. Mahino pē 'oku fai e ngāue lahi ki hono fufulu e ngaahi sima mo e alā me'a pehē. Pea ko e faka'amú ia Hou'eiki Pule'angá, mai pē ha ki'i lipooti pē ko e hā fua e ngāue kuo lavá, 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe tautautefito ko eni ki hono tokangaekina 'a e vaí kae 'uma'ā e mo'ui ko eni 'o e kakai na'a nau uesia 'a kinautolu 'i he afā.

Pea ko e faka'osí pē Sea ko e tafa'aki ko eni ki he akó. Kapau pē 'e to e kau mai he lipootí 'a e lahi ko eni pea mo e tu'unga 'o e tokoni ki he ngaahi siasí pē kuo foki 'a e fānaú ki he ngaahi lokiakó. Kae 'uma'ā pē ngaahi tokoni 'a e Pule'angá ki he, na'e 'i ai foki e ngaahi 'apiako na'e 'i ai 'enau *category*. 'E lava pē he Pule'angá ko ē 'o fakahoko fatongia ki aí. Na'a nau vahevahe ai mo e Pangikē 'a Māmaní, ke 'omai mu'a ko e hā e tu'unga 'o e ngāue ko iá. Ko e hā e ngaahi 'apiako kuo lava, ngaahi 'apiako kuo mei lava. Ko 'etau 'amanaki atu eni ki he ta'u ako ko ena ka hoko maí. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā Akó. Fai atu he 'aho ni pea 'oku faka'osi he 'aho ni e sivi 'a e kalasi 6, pea sivi hū ko eni ki he kolisí. Pea 'oku tau kau atu ai pē he talamonū ko eni....

<001>

Taimi: 1015-1020

Siaosi Sovaleni: ... ki he fakahoko ko eni 'o e sivi he 'aho ni kae 'uma'ā e fakamālō ki he kau faiako mo e ngaahi mātu'a he 'enau tokanga'i mo teu'i mai 'enau fānau ki he 'aho mahu'inga ko eni. 'A ia ko e 'uhinga pē ia Sea ke 'omai mu'a ha ki'i fakamā'opo'opo ai ko e 'uhingá ke tau teuaki atu na'a 'i ai ha faingamālie ai ke tau fetokoni'aki ai 'i hono teke e ngāue mahu'inga ko eni. Māhino pē kuo tōmui e ta'u ni ia pea ko e hā e me'a kuo lava 'oku mālō ia ka tau sio atu mu'a ki he ta'u ako hoko mai ke hū mai e fānau 'oku 'i ai ha feitu'u pea 'oku 'i ai ha 'ātakai 'oku lelei mo sai ke fai ai hono lehilehi'i nautolu fai ai hono ako'i nautolu. Ke mea'i pē Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa ka tau lava atu 'o ngāue 'i ha ki'i fale tau pehē 'oku tutulu pē ko 'etau ngāue 'i ha tēniti 'osi māhino pē 'e uēsia 'etau fakahoko fatongia. Pea kapau 'oku pehē kia tautolu tau ki'i lalahi ange uanoa ai e fānau.

Kole lipooti fakamuimitaha Pangike Māmani ki he ngaahi ako ke tokoni'i

Ko e faka'osi pē me'a ko eni ki he *World Bank* Sea na'e 'i ai foki e ngaahi 'apiako na'e faka'ilonga'i pē māhino 'e tokoni'i he *World Bank* ke 'omai pē mo ha ki'i *update* ai. Pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai, hā e tu'unga 'a e tokoni pea ko e hā 'a e taimi tēpile ke pehē 'e 'osi ki ai e ngāue. Hangē pē ko e lau fakataumu'a na'a lava 'o 'osi ha 'apiako tokolahi 'apiako lahi ko e 'uhinga pē ko e teuaki ko ena 'o e ta'u ako ko ena he ta'u kaha'u. Ko e kole pē ia Sea ki he Pule'anga ke kātaki fakamolemole pē ka nau 'omai mu'a ha ki'i lipooti ki he ngaahi 'ēlia ko eni tautefito pē ko eni hono tokanga'i mo hono langa ko eni 'o e fonua 'i he 'osi ko eni 'a e afā *Gita*. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 3. Ko u fakatokanga'i atu 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Tokoni Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē foki ki he Minisitā ko ē *MEIDECC*. Toki tuku ange hanau faingamālie ke 'omai ha tali ki ho'o kole ka tau hoko atu. Me'a mai Fakafofonga Nōpele 1 'o Tongatapu.

Kole ke alea'i Fale Alea Lipooti 'Atita fekau'aki mo e tohi tangi

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e kole pē ki he Feitu'u na ko u 'ilo pē ko u lave'i pē 'oku fai homou fakataha 'Asenita 'i he 'aho ni pē ko 'apongipongi. Ka ko e kole pē koe'uhí ko e tohi tangi ko ē na'e 'omai mei he kakai 'oku, ko u tui pē 'oku mei 'osi e, mahalo ki he uike ni 'a e Lipooti ko eni 'a e 'Atita ka ko u kole pē koe'uhí ke ki'i fakakaukau fakalelei ange ke tuku mai mu'a 'a e lipooti ko ia ki he Fale. 'Oku ou 'ilo pē 'oku 'i ai e mahalo e fa'ahinga 'e me'a atu ki he ngaahi fakataha pea 'osi e fakataha 'oku fai 'a e 'akapulu.

Ka koe'uhí he 'oku to e me'a mai foki mo e Tamasi'i Pilinisi 'a *Harry* ki he 'aho 25 pē ko e 26. Ka koe'uhí 'e mahalo na'a toe pē ki Nōvema. Ka ko e kole pē na'a 'i ai ha taimi ke fakahū mai 'a e lipooti ko eni. He koe'uhí ke ke mea'i pē Sea mahalo 'oku te'eki ke lava ha māhina 'e ua 'a e to'u Fale Alea ko eni. Pea ko e hisitōlia ia e fonua ni ka ko u kole pē ke tau ngāue'aki ngāue 'aonga 'aki e taimi ko eni 'oku toe ke faka'osi he ko e tangi mai eni mei he kakai pea 'oku tonu pē ke tau fakahoko hotau fatongia. Ka ko u kole pē ki he Feitu'u na ke ke loto mālie pē ke fai ke faka'osi'osi e ngāue pea tau toki mātuku atu ki he to'u Fale Alea hono hoko. Mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele fika 1 'o Tongatapu. 'Oku tali lelei pē ho'o kole tuku mai ha faingamālie ki he 'ofisi mau fetu'utaki pea u toki 'omai ha tali 'aefiafi. Fakafofonga Ha'apai 13 me'a mai.

Kole kāinga mei Tokelau ke fakaa'u tau Mate Ma'a Tonga ke nau 'inasi ai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afīō pea pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā, kau Fakafofonga 'a e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a e fakalelei 'a langi mou kei laumālie lelei 'o me'a mai 'o fakahoko hotau fatongia he pongipongi ni 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a 'uluaki eni ia na'e fai ki ai e fakahoha'a kuo ke 'osi me'a mai'aki 'e koe fekau'aki pea mo e me'a 'a e to'utupu. Ko e mea'i foki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'oku longolongo tangata 'a e 'otu Tonga 'o fekau'aki pea mo e Mate Ma'a Tonga. Pea ko e 'uhinga ia e, 'a e ki'i kole faingamālie ko eni 'Eiki Sea. Ko Tonga 'eiki pea ko u tui mo Vava'u lahi 'e te nau ma'u 'enautolu 'a e faingamālie mo e tapuaki ...

<002>

Taimi: 1020-1025

Veivosa Taka: ...Ke nau mamata ki he maa'imoa 'a e fānau mei he *Kiwi*, ka ko e Fo'i 'One'one Sea, 'oku ou tui 'oku kau ai mo e fonua mama'o. 'Oku si'i hoha'a mai 'a e kāinga ke fakahoko atu mu'a ki he Pule'anga ke fakahoko ange 'a e tau ke nau fanongo mai ki ai. Kapau ā he 'ikai ke nau lava 'o mamata ki ai pea nau fanongo mai pē. Kapau 'oku 'ikai ke nau lava ki ai pea nau fanongo pē. 'Oku ou tui Sea, mou fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā he ko eni 'oku le'ole' o 'i he *Public Enterprise* na'e fai 'a e kole atu fekau'aki pea mo e *TV* ke fokotu'u 'i Ha'apai. Pea ko e tali ko ē 'a e *TBC* ko e fu'u palopalema ko e fu'u pou ko ē ke fokotu'u. Pea ne u lele ai ki he Minisitā ko eni 'o e *Public Enterprise* fekau'aki pea mo e fu'u pou ko ē 'a e *TCC*. Pea na'e pehē 'e he Minisitā. 'Oku 'ikai to e fiema'u ia ke to e 'ai ha pou, ka ko e kole ke fokotu'u ha fu'u pou 'i honau 'api. Ko e 'ohake pē mahalo 'oku 'i ai ha me'a fakatekinikale ai mo fakaonopooni ko 'ene fakapipiki pē 'ana ki he fu'u pou pea lele leva 'a e *TV* ia 'a Ha'apai. Pea ko e talu eni 'a e motuhia ko ia 'Eiki Sea. 'o a'u ..'oku 'ikai lave'i 'e he motu'a ni. Kapau na'e lava ia kuo mātā 'e he kāinga Ha'apai 'a e *TV* 'a e maa'imoa ko eni 'oku talaki 'i māmāni.

Ko e tau eni Sea, 'i he Pasifiki. Ka ko u tui ko e kole ia ki he Hou'eiki Pule'anga pea 'oku ou tui pē 'oku nau me'a mai pē ki ai 'a e kau Minisitā ki he fakahoko atu ko eni ke 'ai mu'a 'a e letiō ko ē 'e a'u ki Nomuka, Fonoī, ko Mango, ko Fotuha'a. 'A ia 'oku 'ikai foki ke a'u ki ai 'a e *FM* ia. Ko e *AM* 'oku a'u ia ki ai. 'Oku 'ikai ko ha ki'i mole ia. Hou'eiki! Ka fakaa'u atu. 'Oku mo'oni 'a e lau ia. 'Amusia 'a Tonga 'eiki mo Vava'u lahi mo e Funga Fonua. Pea foefoena pē 'a e fo'i 'one'one mo e fonua mama'o.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea. Tau fai ā ha kole ke lava ai 'o fakahoko lelei 'a e ki'i fiema'u ko eni, he 'oku nau 'eke mai 'enautolu kiate au, pē te u mamata ki he tau? Ko u talaange. Ko ia! Pea ko e si'i faka'ofa ia Sea, 'eku lave 'aku hono mātā 'a e si'i maa'imoa ko eni kae si'i faka'ofa 'a e Fo'i 'One'one. Ka ko e kongā pē ia 'o Tonga ni. 'Oku 'ikai ko e kongā ia 'o Ha'amoā. Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai Vava'u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Kapineti. Pehē ‘a e fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpelé, mo e fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea! Ko ‘eku tu’u hake pē ke u poupou ki he Fakafofonga pea mei Ha’apai. Pea ‘i he lolotonga ni Sea, na’e ‘i Vava’u pē ‘a e Kautaha *TV* Tonga, ka ‘i he taimi ni, ‘oku ‘ikai ke ngāue pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku hokó. Ka ko ‘eku poupou ki he Fakafofonga mei Ha’apai Sea. Ko ‘eku faka’amu ke u fehu’i heni kihe Pule’anga. Pē ko e ha ‘enau ngāue ‘oku fakahoko pē te nau fakahoko ke lava ke mamata ‘a e kāinga ‘i he tau ko eni ‘a e Mate Ma’a Tonga, ‘i he ngaahi uike si’i mei heni ‘i he *TV* Tonga. ‘A ia ko e taimi ko ē ‘e ‘asi ai ‘i he *TV* Tonga, he ‘ikai ke totongi ia. Ka ‘i he ‘eku fanongo Sea, pea mo e fetu’utaki mai ki he finemotu’a ni. ‘Oku hanga ‘e he Kautaha ko eni ko e *Digicel PNG* ko ia ‘o ma’u ‘enautolu ‘a e *rights* pea mei he *NRL* ke nau lava ‘o *screen* ‘a e tau ko eni ‘a e Mate Ma’a Tonga. ‘A ia he ‘ikai ke lava ‘a e *TV* Tonga ia ‘o *screen* ‘a e tau ko eni ‘a e Mate Ma’a Ma’a Tonga ke mamata ki ai ‘a e si’i kainga ‘o e fonua ni. Pea neongo ‘oku te’eki ke a’u pea ‘ikai ke lele ‘a e *TV* ‘i Vava’u, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e si’i kāinga pea mei Vava’u 16 pea mo e kainga mei Vava’u ‘i Tongatapu ni. ‘Oku nau fie mamata ‘i he tau ko eni ‘a e Mate Ma’a Tonga. Ko e anga pē ‘a e fehu’i ki he Pule’anga, ki hono ‘uhinga ke ki’i fakama’ala’ala mai mu’a ‘i he tafa’aki ko eni. Mālō.

Vātau Hui: Sea ka u ki’i hao atu ai pē mu’a Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Ongong Niua

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga, Sea kae tuku mu’a ke u ...

<004>

Taimi 1025-1030

Vātau Hui: ...kau atu ai pē ‘i he pue. Pea ‘oku ou fiefia lahi ‘i he me’a ko ia ‘a e Fakafofonga ko ia ‘o Ha’apai 13, ko e mo’oni e mo’oni Sea, ‘a e fakatangi kuo fai, he ko e ‘ātunga ē si’emau nofo mama’o mo ‘emau nofo motu kuo pau ai pē ke pehē. Ko e letiōó *AM* ko e letiō pē ia ‘e taha ‘oku a’u ki he ongo Niua, ko e *FM* ‘oku ‘ikai ke si’i a’u ia ki ai, pea ‘oku ou tui ‘oku ‘inasi tatau ia ‘i he ngaahi tukui motu ‘o Ha’apai, kā ko e letiōó *AM* ‘oku mau faka’amu Sea kapau ‘e lava ‘e he Hou’eiki Pule’angá ke ‘ohake mu’a ‘a e tau ‘o fakahoko ‘i he letiōó ko ia. ‘Oku ‘i ai pē fanga ki’i *TV* ‘oku ngāue’aki ko eni ‘e he *DIGICEL*, ‘oku ‘osi ‘i ai pē fanga ki’i *TV* pehē, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i mātu’a ia ‘oku nau tangutu pē nautolu ‘i he taimi tau pea mo ‘enau letiō pea nau fakaongo ai pē nautolu ‘o fai ai pē fanongo letiōó, pea ma’u ai pē ‘enau mālie ‘anautolu ai ‘Eiki Sea.

Ko ia Sea ‘oku ou poupou lahi atu ki he fokotu’u kuo fai ‘e Tongatapu ‘e Ha’apai 13 pea pehē ki Vava’u 16, mau kau fakataha atu ai pē ‘i he kole ke fakaa’u atu mu’a ke a’u atu ki Tokelau Mama’o, he ko mautolu ‘oku mau ofi taha ki Ha’amoā pea mahalo na’a ‘aonga ‘aupito ‘a e fakakaukau ko eni, pea ‘ikai ko ia pē pea a’u atu ai pē ki Tafahi, nau si’i fanongo mai pē mo nautolu. Ko ia pē Sea mālō ‘a e ma’u faingamālie.

Mo'ale Fīnau: Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mo'ale Fīnau: Fakatapu atu ki he Feitu'una Sea pehē ki he Hou'eiki. Sea 'oku ou pou pou pē au ki he me'a ko eni 'oku me'a atu 'e he kau Fakafofonga ko eni 'Eiki Sea. Kā 'oku tau sio angé mu'a na'a 'oku he ko e tau ko eni 'Eiki Sea ko e va'inga fakahisitōlia eni 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku pou pou ko ene fakahisitōlia 'ikai ke u 'amanaki Sea 'e to e foki mai ha fa'ahinga faingamālie pehē ni. Pea 'oku hāhāmolo fia 'a e 'asi 'a e faingamālie ko eni 'i hotau to'utangatā 'Eiki Sea.

Pea ko ia 'oku ou pou pou ai ko e 'uhingá ke mau hanga 'oatu ha fa'ahinga 'uhinga he 'ikai ke to e lava 'a e Pule'angá 'o kalo mei ai 'Eiki Sea. Ko e fakahisitōlia eni ia 'e tu'o taha 'i he ta'u 'e tahaafe pea ne foki mai. Pea 'oku ou pehē 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he fa'ahinga ongo ko eni totonu ke fakama'u 'i he loto 'o e Pule'angá neongo 'etau masivá ke 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku mahu'inga, he 'oku mahu'inga 'Eiki Sea ki he motu'a ni pea 'oku ou tui pehē pē ki he hou'eiki pea mo e kakai 'o e fonua.

Ko e taha 'Eiki Sea katau sio angé na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga *solution* ki he me'a ko eni he 'oku mahino pē foki 'e fakahā mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga, pea 'oku mo'oni pē 'Eiki Sea, kā na'a tau sio kotoa pē ki he patiseti he ko e taimi kotoa pē 'Eiki Sea 'oku tau tipeiti 'i ha fiema'u 'a e kakai, kuo pau ketau sio ki he 'etau ma'u'anga mo'ui, kuo pau ke ke fakatō 'a e mahino ko ia 'Eiki Sea ki he Tonga, 'a e ivi 'a e pa'anga koe'uhí he ko e taimi ko ē 'e ongo'i ai 'e he fāfāli 'Eiki Sea ko e ngata'anga ē ivi 'o e Tamai 'ikai ke to e holi 'a e fānau pea mo e fāfāli 'Eiki Sea. Kā 'oku ou hanga 'oatu 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea, kapau 'oku 'i ai ha ki'i toenga 'i he patiseti, tau pehē ko ha fa'ahinga pa'anga *emergency*, 'e lava nai ke tau faka'uhinga'i sai pē 'e toki tokoni mai 'a e fakafofonga ko eni 'i he mala'e 'o e pa'anga, 'e lava nai ke faka'uhinga ke tau hanga to'o mai 'a e fa'anga me'a ko eni ko ha *emergency?* Ke tau hanga 'o fa'o mai hono *definition* ki ai, pea fokotu'u leva, na'a ku talanoa mo e tokoni *PM*, na'a ne talamai kiate au nau fokotu'u 'ikai ke fakakaukau 'i ai 'emau ki'i paaka 'i Pangai 'oku hanga atu pē ki he 'Ofisi Kovana, totongi 'e he Pule'anga mei ha *fund* 'oku *available* ke 'oua 'e to'o mai mei he ngaahi vouti kehekehé, 'ai ha fo'i *big screen* 'e taha tu'u he paaka pea ui 'a Lifuka katoa nau omai ki ai he 'uhinga he 'oku lele pē *DIGICEL* pea mo e *SKY*, ko e fo'i totongi ko eni mahalo pē 'e a'u 'o pa'anga 'e tahaafe pē 'ikai. 'Ai ha fu'u *big screen* pea ha'u 'a e kakai 'o tangutu 'o hanga ki he Fanga 'i he Sí, pea nau mamata ki he va'inga he ko e hisitōlia 'Eiki Sea.

'Oku ou tui au 'e uta mai 'a Koulo ha'u mo Hihifo pea nau omai ki ai 'o fiefia fakataha 'i he mala'e ko eni 'Eiki Sea. Pea ko ia ko 'eku fokotu'u pē ia 'a'aku koe'uhí he 'oku 'ilo'i 'e au ia 'oku 'ikai hano silini, fēfē ke 'ai 'a e fakakaukau 'a e Tokoni *DPM*. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'e fai 'Eiki Sea he 'oku 'i ai 'a e silini ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Mo'ale Finau : ... ia 'a e *Tourism*, lava ia 'o to'o, ui katoa mai. Pea ko ia 'i he'ene pehē,

‘oku ou fokotu’u atu ‘eau e ki’i *solution* ko ení, ke tokoni mai ki ai e kau Minisitā. Tau fokotu’u ha’amaui *big screen* ‘i loto Pangai, ke fakatahataha ki ai homau kāinga Lifuká. ‘Ai mo ha taha i Nomuka. ‘Ai ha taha ‘i Ha’afeva. Uta atu e fanga ki’i motú, ‘e ‘osi a ‘O’ua ia mo Kotu, he ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ia ‘e nofo, ō ia ki ai, pea lau ko ha’anau *reunion* fakahisitōlia, fakafāмили. Sio ki he tau ‘a e Mate Ma’a Tongá. Ko ia, Sea, ‘oku ou ‘oatu e me’a ko ení ki he Feitu’una, fanongo mai e kau Minisitā. Tau teuteu, taha i Nomuka, taha i Ha’afeva, taha i Lifuka, Kauvai. ‘Ai mo ha ki’i me’a ‘i Mo’unga’one, he ‘oku ma’ama’a pē. Ko ‘etau hisitōliá ia, ‘Eiki Sea. Ko ia, ‘Eiki Sea, ko e ki’i fakahoha’a ia ‘oku ‘oatu ki he Feitu’una. Mālō.

'Eiki Sea : Fakafofonga, ko ho’o kole ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, ke ‘ai ha *big screen* ‘e 5?

Mo'ale Finau : 1 i Nomuka, 1 ‘i Ha’afeva, ‘uhingá ko Lulunga. Lulunga, Mu’omu’a, pea ko e Pangai leva ia, pea mo Kauvai mo Foa. Taki 1,000. 5,000 pē pe 6,000 kuo ‘osi. ‘Ai mo Vava’u, ‘ai mo Niua.

Vātau Hui : Sea, kau ki’i tokoni atu pē, Sea. ‘Ai ange mo ha *big screen* ke tu’u atu ‘i Niua, Sea. Ko hono ‘uhingá ke si’i nofo mai pē e kāinga mei Tafahí ‘o nau sio mai pē ki Niua. ‘Oku ou tui ko e fokotu’u lelei eni, ko ē ko Ha’apaí e ia, ‘e tu’u ai e *big screen* ko iá. ‘Ai ha *big screen* ke tu’u atu ‘i Niuatopotapu mo Niuafou, Sea, ka mau kau he laú, Sea. ‘Oku ‘ikai ko e toko si’í, ko e kakaí, Sea, ‘oku ou tokanga au ki aí.

'Eiki Sea : Mālō e laumālie 'Eiki Tokoni Palēmia.

Sāmiu K. Vaipulu : Sea, kapau ‘e ‘ai e *big screen* ko ē ‘a Niua, ‘o *fax* atu ki ai.

'Eiki Sea : Kole atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, ke kātaki ‘o me’a mai ho’o tali mei he Pule’angá, fekau’aki mo e ngaahi kole ko eni ke fokotu’u e ngaahi *big screen*, ke mamata ki ai e kakaí, ki he tau ko eni, Mate ma’a Tongá.

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu’una, Sea, kae fakahoko atu e fatongiá. Ko ‘etau pou pou ko eni ko ē ki he Mate ma’a Tongá, ‘oku hanga pē ‘e he fo’i lea ia Mate ma’a Tongá, ‘o fakamatala’i pē ‘iate ia pē, ‘a ‘etau pou pou mo ‘etau fakakaukaú. ‘A ia ko hono ‘uhingá. Tau tu’u hake pē mei hono tuliki, ‘o mate, ‘o taki taha ‘ohake ‘ene pou pou mei hono taki taha ivi, ‘o mate ma’a e fonuá, koe’uhí kae fakahaofi mai e ki’i silini ‘a e fonuá ki he ‘etau langa fakalakalaká.

Ko Havelu, mou tānaki mai ki he paaká, *barbecue*, fa’u mo ‘etau *screen*, tau mamata ai. Nuku’alofa, me’a tatau, ‘i Tongatapu 2. Hei’ilo ki he Tongatapu 1 ki he 10, 11 ki he 17, ka ‘oku ou pehē, ko e fo’ilea ko ē ko e Mate ma’a Tonga. Tau mate kotoa, taki taha langa ‘ene *screen*, taki taha ‘ai ‘ene, fakafaingamālie’i ‘ene me’a, kae tuhotuha ‘etau silini, ki hono fakahounga’i e fānau ko eni ‘oku nau ō mai. Kaikehe, ko e tulihua pē, Fakafofonga, kae tuku ke fai ha fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá, kuo pau pē ke tau faka’ilonga’i ‘a e fo’i mōmēniti fakahisitōlia ko ‘ení, ke tau fiefia ai.

Ko ‘etau langa fonuá, foki Hou’eiki, te tau tanu e halá, te tau faka’uhila, ‘ai mo e vai. Ka ‘ikai ke fiefia e kakaí, kae malavalava e *infrastructure* ko ení, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ‘uhingá ‘ona ia ‘e taha. ‘Ikai ke ‘uhingá mālie ia. Ko e taumu’a olá, ke fiefia e kakaí. ‘A ia ko e ‘uhingá ia

‘oku tau tanu ai ‘etau halá, ke tau fiefia, fakamaama ‘etau ‘uhilá ke tau fiefia. Ko e Mate ma’a Tongá, ‘e hanga ‘e he fo’i polokalama ko ení, ‘o ‘ai kitautolu ke tau holoki e ngaahi ‘ā vahevahe. Tau fiefia, kae lava ‘o lele i matangi ‘etau ngaahi vīsoné, mo ‘etau ngaahi ngāué.

Ko ia ‘oku ou kole atu ki he Hou’eikí, ke tuku mai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ke fai ha sio ki ai, pē ko e hā e tokoni ‘e lava ‘o fakahoko. Ka kuo pau ke tau faka’ilonga’i, pea tau tokoni’i, ke fakapapau’i ko e tau ko ení, ‘oku lavemonū ai ‘a, ‘ikai ko Tongatapu pē, ka ko Niua pea mo Niua. Mahalo te tau ki’i mole taimi, Sea, ha’atau tālanga’i fakatekinikale hono tufunga’i e fo’i me’a ko ení. Tuku ke mau sio ki ai, kae toki lipooti mai he ‘oku kei taimi pē.

Vātau Hui : Sea, kau ki’i

Mo’ale Finau : Sea, fakamolemole kau ki’i tali atu, he ko e ‘uhingá, ko au, ko e ‘īsiu ‘a’aku. ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kātaki pē, Fakafofonga Niuá, taimi eni e Ha’apai 12.

<006>

Taimi: 1035-1040

Mō’ale Finau : ‘Oku ou tali lelei pē ‘e au ‘a e fakalotolahi ko ia ‘oku fai mai ‘e he 'Eiki Minisitā, ‘oku ou tui ko e anga ia ‘etau mo’uí mo ‘etau ngāué fakalotolahi, ka ko ē ‘oku toe me’a mai pē ke toe tukuange pē ke nau fakakakau ki ai 'Eiki Sea. Ka ki he motu’á ni, kapau ‘e ‘ikai ke lava ‘e he Pule’angá ‘o fokotu’u, te u hanga leva ‘o to’o ‘eku konga he’eku sēniti ko ia he Fale Aleá, fokotu’u ‘emau *big screen*. He ko ē ‘oku me’a mai ‘a e Minisitā tau mate ki ai, pea ko e anga ia ‘o e mate ki ai Sea, ka ‘ikai ke ha’u ‘a e Pule’angá, te u to’o ‘e au ‘a e sēniti he’emau ‘inasi Fale Aleá ‘o fokotu’u ‘a e *big screen* ‘i Pangai, taha ‘i Koulo he muifonua ko ē, taha ki Hihifo, taha ki ‘Uiha, taha ki Lofanga, Mo’unga’one, taki 500 pē holoki ia ‘e he *Digicel*.

Lord Tu’ilakepa : Sea, sai pē Sea te u lava tokoni ki he kau ..

'Eiki Sea : Me’a mai Fakafofonga Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa : Tapu pē pea mo e Feitu’una 'Eiki Sea kae 'uma’ā ho Fale ‘eikí 'Eiki Sea. Hou’eiki ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ta’elaumālie lelei ke fakahoko ‘a e me’a ko ení ma’ae kakaí. Pea ko e tu’u ‘a e fonuá ni ia, ‘oku ‘osi mateuteu pē ‘a e kakaí ia. Mahalo ki he ngaahi teuteu te nau faí, ‘osi ho’ata pē ia he ngaahi tau na’a tau fai kimu’a. ‘Oku ou fie tokoni pē au kia kimoutolu Hou’eiki, ‘ikai ko ha me’a eni ia ke fakamole, ke mou toe to’o ‘a e pa’anga homou ngaahi vāhenga. ‘Oku ou lave’i ko moutolu, ‘oku mou poto lelei he ngaahi me’a tekinolosiá, kau ai ‘a e Feitu’una 'Eiki Sea. Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘oatu ai ‘a e ngaahi fu’u hā koā e ngaahi fu’u me’a ko eni ‘oku hulu he holisí, ‘oku mou tau pē ki he komipiutá ‘o fakalele ia, ‘o ‘ikai ke toe ‘i ai ha fakamole mei ai. Kuo ‘osi hoko ‘a e ngaahi me’a ko ení ‘i kolo, fakalele ‘e he *Digicel*. ‘Oatu pē ‘a e ngaahi fu’u me’a ko eni ‘i Fale Alea ní, ‘i ai ‘a e me’a he ‘ū Potungāué ‘o fusi ‘a e fu’u la’i lā ‘o tau ki he komipiutá pea mou fakalele ‘oku lava lelei pē ia ‘o lele. Nounou ange ia ‘oua te mou toe .. Ko ho’omou .. ko ‘etau ngāue pē ki he pa’anga Sea ‘oku tau manavasi’i. ‘Oua te mou fa’a ala ki he

pa'angá kau Fakafofonga, he 'oku 'ikai ke tau fa'a nima lelei he me'a ko e pa'anga. 'Ave 'a e pa'angá ki he kakaí ke fai'aki 'a e ngaahi ngafa fatongia na'e tu'utu'uni ki ai he Fale Aleá. Ko ho'omou matamata mai pē tapu mo moutolu ke mou ala ki he pa'angá, ko e 500 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au 'e fai 'a e founa ia ko ení 'a ia 'oku ou lave ki ai, kae taku pē 'o pehē na'e 'i ai 'a e ki'i sēniti. Tuku ia, tuku 'aupito 'aupito e sēniti. Mou ō mai 'o 'ai 'a e ngaahi fu'u me'a ko eni 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea. 'Oku ou tui au 'Eiki Sea 'oku te'eki foki ke 'i ai ha fa'ahinga *screen* 'e lava 'o tu'u mei loto tahi 'Eiki Sea, kae mamata 'a e kakaí, tētē pē 'a e vaká. Tautautefito ki he 'otumotu Ha'apai. 'Ai ha me'a 'o tu'u 'i hakau, pea 'e lava pē 'a e kakaí ia 'o tētē pē 'a e vaká ia. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fu'u me'a 'oku hoko 'i muli, ko e lele 'a e me'alelé 'o hū ki he ngaahi feitu'u faiva. Poto lelei 'a e kau tama Ha'apai, he ko e kau tama eni na'e 'ave kinautolu he mala'e 'o e akó, 'o ako'i ki he tu'unga...Kapau 'e lava ha fo'i me'a pehē 'Eiki Sea, kau ia he fo'i 'ata.. 'e toe lava 'ave ai 'a e Takimamatá 'i hotau fonuá ni. Lele mai pē 'a e fanga ki'i vaka mei motú 'o tau, 'osi maau atu 'a e Fakafofongá mo 'ene fo'i *screen* he fu'u 'akaú, 'osi tau kotoa ki ai 'a e me'a ko ení 'o fakalele. 'Oku ou tui 'Eiki Sea mahalo ko e fiefiá, 'oku tau manavasi'i pē na'a puna ha taha ki tahi kae melemo. Ka ko e kāinga foki eni mei motu nau 'osi mateuteu pē nautolu.

Hou'eiki 'oku ou tui au 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mahu'inga, ka 'oku ou toki fie lave ki ai 'Eiki Sea kae 'oleva he 'osi ki ai 'a e Mate Ma'a Tonga. Na'a ku kole pē hoku taimí ki he Feitu'una ka 'oku ou vakai mahalo 'e mo'oni 'a e me'a 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia 'e lahi 'a e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e Pule'angá ki he . . ka ko e anga pē 'etau fepoupouaki 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku toe 'i ai ha Fakafofonga 'oku toe 'i ai ha'ane me'a 'Eiki Sea, pea 'i he Feitu'una. Ka na'a ku kole atu foki 'Eiki Sea 'aneafi kapau 'e toki 'i ai ha taimi pea tukumai kau toki lave ki ai, mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito 'Eiki Sea, pea tapu mo e Feitu'una, kae 'uma'ā 'a e kau Hou'eiki Mēmipá. Kou 'ilo foki ko e *issue* he taimí ní ko e Mate Ma'a Tongá, Pea 'oku ou fie 'oatu pē 'a e ki'i me'a ko ení. 'Oku mo'oni 'aupito pē ko e *big screen* mo e ngaahi me'a ko iá, 'e fou kotoa pē ia 'i he *Digicel*. 'Oku 'ikai ke palopalema ia he 'oku ma'u 'e he *Digicel* ia 'a e totonu, ke ne lava hulu'i 'a e va'inga ko eni, Pea ko e founa ko iá, ko e kautaha pē 'e taha 'oku na'u 'a e totonu ko ia. Pea 'oku lava ki ai 'a e ni'ihī kotoa pē 'oku 'i ai 'ene sēniti ke ne 'ai ha'ane ki'i

<008>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Puha *Digicel* mo ha'ane ki'i 'anitena pea totongi mo e sēniti ko ia fakamāhina. Ko 'eku tu'u hake e motu'a ni ia he 'aho ni 'o fakahā atu 'oku 'i ai e palopalema ia 'oku 'ikai ke hanga 'e he *Digicel* ia 'o fakangofua 'i he'enua va'a ko eni ko ē 'oku nau hanga 'o fakalele mei *Papua New Guinea*. Kuo nau fakatau 'e nautolu 'a e totonu pea 'oku 'ikai ke nau hanga 'e nautolu 'o fakangofua 'a e *TV* Tonga 'a ia 'oku ta'etotongi pea na'e 'uhinga e foaki 'o e laiseni ko ia he Pule'anga koe'uhī ko e si'i kau vaivai 'oku 'ikai ke nau lava 'o tu'u hake 'o 'alu atu ki *Digicel Square* pē ko ha ni'ihī 'oku nau masiva kae 'ikai ke nau lava totongi 'a e fa'ahinga totongi ko ē *TV*. Pea ko e 'uhinga 'eku tu'u hake Sea ko e fo'i palopalema lahi ia 'oku 'ikai ... ko eni 'o fakangofua kae fakangofua pē ia ki he'enua kautaha *Digicel* pē ko ē 'i Tonga ni. 'A ia ko e

palopalema ia 'oku to e loloto ange pea to e vivili ange. Ko e ni'ihiki kotoa pē 'oku a'u atu ki ai e TV ta'etotongi 'a ia 'oku ui ko e *free to air* pea 'oku fai 'a e fetu'utaki ki he kautaha ko 'eni ke nau tokanga he 'oku ui 'e he motu'a ni ia e me'a ko ē ko e *collusion* 'a ia 'oku 'alu ia 'i he tafa'aki ko eni ko ē hangē ko e fakamālohi he 'oku, nau tā ki he Pule 'o e TBC ...

Tēvita Lavemaau: Sea ka u ki'i tokoni ki he Minisitā. Mālō. Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Mēmipa 'o e Fale ni 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i fie tokoni pē ki he Minisitā ta u mahino pē ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'Eiki Sea. Ko e 'aho ni 'oku pule 'a e me'a 'oku ui ko e pa'anga. Ko e totonu ko ē 'oku ma'u 'e he *Digicel* ki he fakamafola e me'a ko eni na'a nau alea fai'aki e pa'anga. Ko u tui Sea 'oku malava pē 'e he Pule'anga ke nau kole ke fakatau mai 'a e totonu ko ia ki Tonga ni ki he TV Tonga. Faingamālie pē 'a e TV ia. Pea 'oku faingamālie pē ngaahi ma'u'anga pa'anga ki he sipoti. Lolotonga tākaki he taimi ni e ngaahi tukuhau felāve'i mo e sipoti. Ko hono *promote* ia e sipoti 'i he *levy*, pa'anga ki he uafu. 'Oku lau miliona 'Eiki Sea. Te'eki ai ke 'i ai ha silini 'e tufaki atu ki he ngaahi sino ko ē sipoti 'a ia 'oku 'ikai ke ai ha palopalema, ko e kole pē ia ki he Pule'anga mou laumālie lelei ka mou hoko atu mu'a fai e ki'i fatongia ko eni ko e 'uhinga ko e kakai masiva e fonua. 'Oku tokolahi pē 'a e ni'ihiki ia 'oku nau lava nautolu 'o totongi pē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea.

Tēvita Lavemaau: 'Enau ki'i puha. Ka ko e 'uhinga ke 'inasi ai 'a Vava'u mo Ha'apai mo motu pea pehē ki 'Eua foki. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga 'Eua 'ene mateaki'i mai e kautaha ko 'eni. Ka ko u fie fakahā atu 'oku 'ikai ke tali 'e he kautaha *Digicel* 'a e kole atu 'a e kautaha TV Tonga ke nau fakatau 'a e totonu ke nau hulu 'i Tonga ni ta'etotongi 'a e tau Mate Ma'a Tonga. 'Oku 'ikai ke fakangofua ia. Pea ko e 'uhinga ia 'eku tu'u hake ki 'olunga 'o fakahā atu 'e 'i ai e palopalema ia heni 'i he Potungāue 'a e motu'a ni koe'uhī he 'oku 'ikai ke ua 'a e ongo kautaha TV. Pea kapau leva he 'ikai ke tuku ange 'a e Fefakatau'aki ke tau'atāina pea tuku ange si'i kakai Tonga ko 'eni ke nau sio he 'oku 'ikai ko e 'uhinga ko eni Sea ko e 'ai atu ke hangē ko e lave 'a 'Eua, Fakafofonga 'Eua ke pehē ke ō fakamālohi'i mole ke mama'o. 'Oku mateuteu 'a e Pule'anga pea mo e kautaha TV Tonga ke nau totongi 'a e totonu ko ia. Ko e palopalema he 'oku 'ikai ke fakangofua 'e nautolu na'a nau fakatau eni ...

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i ... kātaki Sea. Ko e me'a pē Sea 'oku fai e tu'uaki mamafa heni ki he kautaha Sea. Pea ko u tui au ko e Tokoni Palēmia, tuku atu 'a e pulu ni ka nautolu ka ko e a'u ki ha tu'unga 'oku ta u hanga ai tukuaki'i ha kautaha mo ha me'a heni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pepa heni mo ha me'a ke tau fai ha feme'a'aki ai ko u tui 'oku tonu ke kātaki pē 'Eiki Minisitā ko ē na'e kole mai he Tokoni Palēmia, tuku atu e fo'i pulu ka nautolu. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Ko 'eku, ko 'eku fakalea atu ko 'eni kuo 'osi fai 'emau ngāue ki he me'a ko eni. Kapau te mou fiema'u ke u *circulate* kotokotoa atu 'eku *email* 'o kau ai 'a e Pule 'o e TBC pea mo e kautaha *Digicel* 'i *Papua New Guinea* pea kuo nau 'osi *deny* mai e me'a ko eni ko e 'uhinga ia 'eku ha'u ke 'ohake *issue* ko eni he kuo pau ke tuku ange me'a ko eni ke mamata ai e kakai Tonga tautautefito ki he ni'ihiki 'oku nau faingata'a'ia. Pea kapau 'oku ta u fie malu'i 'e tautolu 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, sai pē ke tokoni atu ki he Feitu'u na Minisitā ki he Feitu'u na...

<009>

Taimi: 1045 – 1050

Lord Tu'ilakepa: Tuku pē ho'o 'īmeilí 'au, tuku pē ho'o 'īmeilí 'au he 'oku mau falala pē mautolu ki he Feitu'u na he me'a 'oku ke me'a mai'akí. Ko u pehē ke 'oua te mou to e me'a maí ka mou tuku atu ā ke mou fai ha ngāue ki ai. Ko e kakai e fonua ni ia kuo 'osi mateuteu pē ia. 'Oku 'i ai pē kakai te nau ongo'i, te nau 'alu ki he 'ū fale kalapú. 'U fale kalapú 'osi maau pē 'ū fale kalapú ia. Ko e me'a ko ē na'e 'ohake ko ē he Fakafofonga mei, Fika 3. Koe'uhí he 'oku mea'i he Fale ni 'oku 'i ai e pa'anga. Ka ko ena mahalo ko e alea fakavaha'apule'anga ko ē 'oku ke fai he Feitu'u na. Mo'oni 'aupito pē Feitu'u na. Ka 'oku ke mea'i pē 'e he Feitu'u na na'a ke 'i 'Amelika. He 'ikai ke lava ke tukuange ha faingamālie he 'oku fe'auhi e kautaha lalahí ia. 'Ikai ke nau fakamālohi'i 'enautolu ka ko e lao pē ia fakavaha'apule'anga. Ma'u pē 'e he Kautaha *HBO* ia e ngaahi fuhu lalahi pea toki fakatau leva 'a e sea e toenga e *NPC* pē ko e hā e kautaha te nau fakalele mei he *HBO*. Ka ko ena kuo ke me'a mai 'e he Feitu'u na ia 'oku 'ikai pē ke nau tali 'enautolu ke, ko e hā e me'a 'oku nau fai pehē mai ai ki he 'etau ki'i fonuá. Ko e *Digicel* 'oku 'i ai honau ngaahi faingamālie 'i he fonua ni 'i he alea 'a e Pule'angá. 'I ai pē ki'i matapā ke mou vakai'i pē. Ka 'oku, tau hoko atu tautolu 'Eiki Sea ki ha me'a 'e taha he ko u tui au kapau na'e 'ikai ke 'o hake 'e he Fakafofonga Ha'apai Fika 13 e me'a ko ení mahalo he 'ikai ke fakatokanga'i 'e he Fale ni. Ka ko u fokotu'u atu au 'Eiki Sea ke tau hoko atu ka ke laumālie lelei pē Minisitā Leipá 'o ...

Tokanga Pule'anga ki he kau faingata'a'ia fakapa'anga ke lava mamata'i Mate Ma'a Tonga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Sea ke faka'osi atu mu'a e ki'i fakahoha'á. Ko e fakakaukau ko ia 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi feitu'u totongi *tv* 'i he ngaahi kalapú, mo'oni pē ia, sai 'aupito e ni'ihí ko ia 'oku nau si'i lava atu ki ai. 'Oku fai e tokangá ia ki he ni'ihí ko ē 'oku faka'ofa angé. He 'ikai ke fai 'emau tokangá 'a e ngāue koe'uhí ko e ni'ihí 'oku nau lava ma'u e seniti pē ko ha ni'ihí 'oku nau lava 'alu ki he ngaahi feitu'u ko ia. 'Oku faka'amu mai e kakai tokolahi ke nau lava sio ki he Mate Ma'a Tonga 'i honau 'apí pē. Pea koe'uhí ko e ni'ihí tokolahi 'oku nau faingata'a'ia fakapa'anga. 'Oku fiema'u ke fai e ngāue ko ení. Ko e faka'osí pē. 'Oku tau'atāina e me'a ko e fefakatau'aki 'i he taimi 'oku ua ai pē 3 pē 4 pē 5 ke malava 'a e fe'au'auhí pea lava leva 'a e me'a ko e tau'atāina. 'Oku 'ikai ke lava ia 'i he taimi 'oku 1 ai e kautahá. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai 'a e ngāue'anga 'a e motu'a ni ke u lava fai ha me'a ki he ni'ihí ko ia 'oku nau tokotaha pē pea nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakavalevale 'o uesia ai 'a e fonuá. Ka te u tui pē kuo pau pē ke lava e me'a ko ení, ko e ki'i lipooti ia 'oku 'oatú. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō. Kātaki pē Hou'eiki ko e *issue* ko ení mahalo kuo 'osi mahino. Tau hoko atu ki he me'a na'e tokanga ki ai e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'ú. Me'a mai.

Veivosa Taka: Sea kole ke u ki'i ..

'Eiki Sea: Ha'apai 13, to e 'i ai ha me'a 'oku tānaki mai ki he tipeití.

Veivosa Taka: Ko ia.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Kole ke a'u fakamafola tau Mate Ma'a Tonga ke a'u ki he ngaahi motu 'i Ha'apai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea 'oku hangē pē ko e me'a ko ia na'e fai atu ai e fakahoha'á. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki aí, he 'ikai a'u ia ki Fonoi ki he ki'i motu ko ē 'o Vava'u Fika 2. Ko e me'a ko ē ne u si'i fakahoha'a atú ke tali mai mu'a kuo tali e letiō ia ke a'u ia ki Mango mo Fonoi mo Fotuha'a. Ka tau toki hoko atu. He 'oku hangē pē ko e lau ko ē 'a e punaké Sea. Mālō eni tulutā, kae to e 'omai e ngaahi fu'u *big screen*, 'aa, ko e moana ia ki he ki'i motú. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Mālō Ha'apai 13. Ko u tui mahalo 'oku 'osi mahino pē tali ko ia mei he 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Minisitā Leipá. Ongō Niua.

Kole ongo Niua ke tanu honau hala 'ikai fiema'u TV he sio tau Mate Ma'a Tonga

Vātau Hui: Sea ki'i fakamolemole atu Sea kae tuku mu'a ke u to e ki'i fakahoha'a atu pē. Mālō Sea e ma'u faingamālie mo'oku. 'Eiki Tokoni Palēmia, ko Niua 'ikai to e fiema'u *big screen* ia. Mau fiema'u pē ā 'emautolu ke tanu homau halá. Ko e 'aho ko ē 'e fai ai e tau ko ē 'a e Mate Ma'a Tonga, *float* pē a Niua ia *float* takai pē a Niua ia 'ikai ke mau sio tau mautolu. Te mau *float* pē mautolu fakahaa'i 'emau fiefiá. Sea, ko e tokolahi taha e timi Mate Ma'a Tonga ko e kau Niua. 'Oku 'i ai ko eni 'a Fusitu'a, ko Fonua, meimei ko e vahe 4 e 3 e timí, konga Niua kátoa. Ka...

<001>

Taimi: 1050-1055

Vātau Hui: ... ko e me'a 'oku mau fiefia ai te mau *float* pē mautolu 'ikai ke mau to e sio mautolu he *big screen*. 'Ai e *big screen* ia 'o tanu 'aki homau hala Sea. Ko ia pē fakahoha'a Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole ki'i me'a miniti 'e taha. Sea ko u loto pē ke u to e fakama'ala'ala e *big screen*. Sea ko e *big screen* ko ē 'a ē ko ē tau 'ai pē tautolu ki he *big screen* kae 'oua to e 'omai ha fu'u *tv* pa'anga 'e 3000 pē ofi. 'Oku 'i 'ai pē fu'u tupenu hinehina ia 'Eiki Sea 'omai pē ia tau hake pē ia ko e tupenu hinehina ia ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fakatau ia. Ko 'ene tau pē 'a'ana hangē ha fu'u lā. 'Omai leva ki'i me'a ko eni 'a eni 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele 'omai leva ia 'o *hook up* leva ia ki he ki'i fo'i puha ko ē 'a e *Digicel* mahalo na'a 'oku pa'anga 'e 50 'o huka pē 'a'ana ko ia ko e *pro* mai leva e, ko e 'uhinga pehē 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Nōpele ko e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui ki hono faka'aonga'i hala'i e me'a ko e silini 'a e fonua ko eni. Ka te u foki ki he hisitōlia ko e ki'i me'a ko eni 'Eiki Sea ko e *once in a lifetime*, tu'o taha 'i he ta'u 'e 1000.

'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku 'Eiki Sea ko e laumālie na'a ku hanga 'oatu ki'i tu'o taha. Pea tuku ā 'Eiki Sea ke mau ō 'o fakakaukau'i 'a 'emau *big screen* 'emautolu he ma'ama'a taha pē ko 'emau tupenu hinehina 'o tau 'omai mo 'emau ki'i hā hono ui ki'i me'a ko eni 'oku *hook up* ki he ki'i

fo'i puha pa'anga 'e 50 pea *pro* leva ia 'o 'ata lahi pea mau fiefia pē mautolu he 'otu Ha'apai. Ko e fanga ki'i motu fanongo letiō moutolu. Tuku pē ā 'etau *big screen* ke fai pē ā 'i Pangai pea kapau 'oku mou, mou ha'u he vaka heka mai ha'u mei Mo'unga'one mou ōmai ke tau fakataha tu'o taha pea tau fiefia fakataha 'i he mālohi 'a e Mate Ma'a Tonga. Ko e me'a ki Niua, 'e Sea fēfē ke, 'io 'oange pē letiō ki he ongo Niua ke si'i mālō.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a ki he Fakafofonga Ha'apai. Sea ko 'eku tokoni 'a'aku ke kole ange mu'a ki he Fakafofonga Ha'apai 'oku 'i ai e me'a he *Digicel* kumi e fo'i tisi pea mo e ki'i fo'i mīsini 'oku 150 fokotu'u ia 'i Mango pē ko fē pē ha feitu'u ai te nau sio ai. Ko Tafahi 'osi 'ave 'e au 'a e ki'i me'a ki ai pea ko 'enau me'a 'anautolu 'oku fai 'oku nau sio pē nautolu. Ko e me'a te mau *float* ai pē mautolu ia kae 'oange pē mu'a ke ngaahi homau hala 'amautolu Sea. Sio ai pē 'a Niua ia mo Tafahi. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e tanu hala Hou'eiki ko e ngāue ia 'a e Pule'anga. 'Oua te mou *campaign* 'aki e tanu hala he 'oku lele lelei pē.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Vava'u fika 2.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea ko u fakatapu ki he Tokoni Palēmia. Kole ke u hūfanga he tala fakatapu ho Fale. Tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi. Ko 'eku to e lava hake pē 'a'aku Sea ko e 'uhinga e Mate Ma'a Tonga. Ko e Pule'anga ko e loto ia 'o e fakakaukau 'a e Tonga 'oku fakahoko'aki he ngāue hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Tokoni Palēmia.

Poupou ke alea'i Lipooti 'Atita mei he tohi tangi

Sea taha eni e Mate Ma'a Tonga. 'Oku ou poupou au ki he fokotu'u 'a Tongatapu fika 1 ko e faka-Konisitūtone ia. Ko e Mate Ma'a Tonga mo'oni ia ke vakai 'etau tohi tangi ke fai ha ngāue ai ko e 'uhinga kae tonu ha to e ma'u 'e Tonga ni e Mate Ma'a Tonga ha ta'u 'e 15 mei heni. 'Oku tonu ai anga e pa'anga pea 'oku fa'u e lao he Fale ni. Poupou lahi au ki he Fakafofonga Tongatapu fika 1 Sea laumālie lelei ke fai 'etau ngāue pea tali mo e loto 'o e kakai. He ko e ki'i lea ia 'oku ou fiefia ma'u pē au kapau te ne fētongi ia e Ma'a Ma'a Tonga ko e loto ē kakai. Mo'oni ia Sea. Ko 'ene tonu pē ha loto e kakai 'ikai ke tau to e hela tautolu ke fakakaukau'i anga e nofo hangē ko e nofo pē 'etau fanga kui he kuohili.

Sea pea ko hono ua Sea 'e vave pē ki'i miniti pē 'e tolu. Na'e fai hono talanga'i he Fale ni 'a e mahu'inga 'o e sīpoti pea 'ikai tali ia he Fale ni. Sea hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'Eua ko e fu'u pa'anga ko ē *levi* mea'i lelei pē he Tokoni Palēmia na'a ne lava pē 'e ia 'o fai tokotaha 'o tau a'u ai ki he lēvolo ko eni. Pea kapau ko e lelei ē ke fiefia ai e kakai lava lelei pē he Tokoni Palēmia na'a ne 'auhia'i tokotaha pē 'e ia 'o tau a'u e tu'unga ko eni 'a e Mate Ma'a Tonga ki he tūkunga ko eni Sea.

Ke fakahounga'i kalusefai 'a e fānau va'inga Mate Ma'a Tonga ke tau ma'a Tonga

Pea ko hono faka'osi pē Sea ko u fakamahu'inga'i 'e au e Mate Ma'a Tonga ko eni hangē ko e me'a ko ē 'a e Tokoni Palēmia. Ko u fakamahu'inga'i 'e au 'a e *favor* 'a e loto e Tonga ha'anau

fie ōmai ‘o va’inga ta’etotongi ko e Mate Ma’a Tonga ia ma’a hotau fonua. Pea ‘oku tonu leva ke tapu pē mo e Pule’anga na’a ‘oku ou tāpalasia noa’ia ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu’i’āfitu: ... ke fai ha ngāue ke fakahounga’i ‘a e fu’u ‘ofa hulu ‘a ‘etau kau va’inga ko eni ‘i muli, ‘oku ‘ikai ke nau ‘eke mai ha totongi. Pea ‘oku nofo atu ai hotau kakai ko ‘etau mo’ui kotoa ia. Mahalo ko ho Fale ni Sea. Tapu mo e Feitu’u na, ko e motu’a ni mo e Hou’eiki ni kātoa. ‘Ikai ha taha ia ‘e ta’e kainga mo ‘etau fanau. Pea neongo ‘oku si’isi’i ‘a Tonga ni, ‘i māmani. Ko e lea ia ‘a e tangata lotu na’e kole ‘e he ‘uluaki Fā . Kapau na’e ‘ikai ke tau ‘ilo ‘Otua, na’e masiva pē ia ‘i he lelei, ka ko ‘etau ‘ilo ‘Otuá ko ha mate ma’a Tonga – Haleluia! Kuo monū’ia ē!

Sea, pea ‘oku pehē ‘a e anga ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni. Ko e si’i loto ko eni ‘etau fānau na’e tupu ‘i muli pea mo e māfana hotau kakai. Hangē ko e me’a ‘a e Tokoni Palēmia. Fiu feinga hono ngāue’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ke fetaulaki hono nima pea kuo lava ia ‘i he ngaahi ta’u lahi. Ko e ‘aho 20 ‘oku ‘ikai ke to e fika’i ia pea toe fakakaukau’i. Kuo lototaha ‘a e Tonga ia ‘a e mo’unga hono loto ko e Mate pē Ma’a Tonga. Ko e fu’u ngāue ‘aonga ia ‘a e Pule’anga e fai pē te tau to e lava ha sīpoti ‘i Tonga ni, ka kuo tau a’u eni ki he tumutumu ‘o e timi mo e fonua ‘oku ha’anautolu ‘a e sipoti ko eni. Na’a tau sipoti pe pea tau mālohi ‘i he 1973. Ka ko eni kuo tau a’u ki he Niuvākai mo e kakai ‘o e fika 1 ‘o e māmani. Fakamahu’inga’i pē ‘e au Sea, ‘a e loto ‘o e Tonga ‘oku ‘i ha feitu’u pē ‘i mamani hangē ha ‘Isileli. Te ne kei lau pē ‘a Tonga, ‘oku hangē ko e Maa’imoa ‘a e Ta’ahine Kuini, ko e Siueli pē ia ‘o e Pasifiki.

Sea, ko u fokotu’u atu ki he Tokoni Palēmia. Fai pē ho’o ngāue mo e laumālie lelei pea ko u tui au ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Fefakatau’aki ko ia pē fakamolemole. He ‘ikai pea te tau lava pē ‘o alea mo e *Digicel*. He na’e ‘ikai ke fakatupakē pē pea ko e Tonga kinautolu. Na’a nau kole mai pē ke nau laiseni pea mo lesisita. Na’e lava ‘i he’etau ngāue mo fetaulaki lelei mo hono tali kinautolu ke fakaavaava ai ‘a e ngaahi ‘ā vahevahe ‘o e ngaahi lao. Pea kapau ko e lao fakavaha’apule’anga ena ia ‘a e kautaha ko eni ‘oku hangē ia ‘oku kei ma’olunga pē ‘a e talite ia ‘atautolu ia ‘i he tu’unga fakamāmani lahi ‘i he Pule’anga Fakatahataha ke lava ke tau alea pē ko hono ‘uhinga ko e *wealth*, ko e lelei eni ma’a e kakai kotoa. Ko e hā ‘a e fo’i faito’o lelei mo ha’atau tali ‘a e ‘aho ‘alo’i ‘o e ‘Eiki ki Tīsema? Pē ko e ha hono ola kae lava ‘a Tonga ni hangē ko e me’a ‘a e Hou’eiki ho Fale Sea ke mamata ‘a e Tonga ki he’ene fānau tama. Kite ‘a langi ‘i māmani. Fiefia, he ko u lave’i ‘e to e langiola ai pea maa’imoa ola ai ‘a e malu’i ‘a hotau Pule’anga hotau Hau.

Sea, ko ‘eku poupou atu pē . Tuku pē ki he Pule’anga ka ‘oku ou fakamahu’inga’i ‘e au ‘a e loto hounga’ia ‘a e fānau ko eni, pē ‘e to e ‘i ai ha taimi ‘e hoko pēhē. Ka kuo nau kamata’i ‘a hotau Tonga ‘i tu’apule’anga. Pea ‘oku tau ako mo tau lotu mo tau va’inga kuo foki ‘a e lelei ko ia na’e tali ‘e he ‘Uluaki Fā. Kuo foki ki muli pea tau hanga ‘o fokotu’u ‘a e ngaahi talēniti ne tapuaki ‘e he ‘Otua.

Faka’osi pē Sea. Ko u poupou kakato atu ki he Fakafofonga Nōpele Tongatapu Fika 1. Pea ke laumālie lelei ke fai mu’a ha ngāue ki he tohi tangi ko e ‘uhinga pē fu’u si’isi’i fau ‘a e ngāue ho

Fale ni, ke tau fai hotau fatongia kuo ui kitautolu ‘e he kakai mo e toka mai ‘a e finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio kiate kitautolu. Mālō ‘aupito Sea, ‘a e ma’u taimi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ke u ki’i tokoni atu pē. Mahalo ‘oku fu’u hoha’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ke ‘omai ‘a e tohi tangi. ‘Oku ne pehē ko e makatu’unga ia ke sai ange ai ‘a e tau ‘a e Mate-Ma’a-Tonga. ‘Oku ou pou pou au ki ai ke ‘unu’i mai kimu’a. ‘Oku ‘ikai ke tau fie tu’utu’uni ki he me’a ko ē mahalo ko e Feitu’u na ia ...

Lord Tu’ilakepa: Sea! Fakatonutonu atu ‘Eiki Minisitā. ‘Ikai ke hanga ‘e he tohi tangi ia ‘o fakamolemole’i ‘a e Feitu’u na, ke ne ta’ofi ai ‘a e fiefia ‘a e fonua ni. ‘Ikai! Te tau fiefia ange kitautolu ‘i he me’a totonu, kau ai ‘a e me’a ko ia ‘a e Mate Ma’a Tonga.

<004>

Taimi 1100-1105

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku tau fiefia ki he me’a ko e faitotonu, tau fiefia ki ha taha ‘oku tui ‘Otua, ‘oku tau fiefia ki ha taha ‘oku ne fai ha me’a lelei, ko e ngaahi me’a ia ‘oku tau tui ki ai. ‘Ilonga ha ngaahi me’a matamata lelei mo faka’ofa’ofa me’a ia ‘oku totonu ke tau vikiviki ai. ‘Oua ‘e ‘ai ke fakamolemole ki he Feitu’u na, ‘oua ‘e ‘omai ‘a e me’a ...Sea tuku mu’a ke u puke mu’a ‘a e faingamālie ko eni ka u hoko atu ‘enau kole ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he founa ne fai’aki tokoni langa afa hili ange *Gita*

‘Oku ou kole pē hou’eiki ke mou fakamolemole ko au ‘oku ‘ikai ke u nofo au ‘o taaufehi’a ki ha taha kā ‘oku ou fanongo ma’u pē hono ‘ohake ‘i he Fale ni ‘a e me’a ko e taki lelei pē ko e pule lelei ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘a e tokotaha taki lelei pē ko e pule lelei, ‘uluaki ‘Eiki Sea ko e tokotaha ‘oku tui ‘Otua, pea toki tākaki mai ho poto tākaki mai mo ho’o poto mo ho’o taukei mo ho’o founa ngāue ma’a e kakai ‘o e fonua ni ki ha ni’ihi ‘oku faingata’a’ia ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea.

Sea, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Minisitā *MEIDECC* kā ‘oku ou loto pē ‘Eiki Sea ke u ‘oatu na’a ‘i ai ha tokoni mai ‘a e Tokoni Palēmia. Mou me’a mai ki he ki’i la’itā ko ē, ke me’a mai ‘Eiki Sea ki he ki’i la’itā ko ē. Ko e ki’i la’itā eni ‘o e palepale na’a mou fokotu’u ki he kakai ‘o e fonua ki he ni’ihi ‘oku holo ‘a e fale pē faingata’a’ia ‘a e fale ‘i he taimi ‘oku hoko ai ‘a e palopalema ‘i he taimi na’e hoko ai ‘a e palopalema ko e *Gita* ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea, ko ‘eku ‘omai’a e me’a ko eni he na’a ku ‘osi kole atu Hou’eiki Minisitā ke mou ‘omai, ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Minisitā Pa’anga ke ‘omai ‘a e lisi ‘o e ni’ihi na’e tufa ki ai ‘a e pa’anga ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi hingoa ‘Eiki Sea ka u ‘oatu pē ‘a e ki’i hingoa ‘e taha ko e tangata’eiki ko Sione Fine ‘oku ne kei pukepuke pē ki’i la’i tā pehē ni ke me’a mai ki ai ‘a e Tokoni Palēmia. Ko e palepale ‘oku ‘i ai pē hono faliki, pou ‘e 6 ‘i ai mo hono ‘ato kā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano holisi ‘Eiki Sea. Ma talanoa mo e tangata’eiki ‘oku ‘ikai ke eu loto ke u to e ‘omai ha ‘ū hingoa na’e kole mai pē tangata’eiki ia fakahā, fakahā hoku hingoa he ‘oku loto mamahi. ‘Osi talanoa mo hono fohā lele mai ‘o a’u atu ki he mahalo ko fē tafa’aki ‘i he Pule’angá fekau’aki pea mo e ki’i palepalé, hae hono falé kotoa ‘Eiki Sea, tufa ‘a e silini ‘oku ‘ikai ke si’i kau ‘i he tufa pa’angá ‘Eiki Sea. Ko ‘ene toki ‘ilo eni ‘e he tangata’eiki ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he langa palepale,

kā kuo ‘osi talanoa mo hono foha ki Nu’usila pea ‘oku poupu hono fāmilí, ‘io, langa pē ā ki’i palepale ka mou toki feinga’i ke holosi ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē fakafofonga koe’uhi ko ‘etau taimi kole atu hou’eiki ketau mālōlō.

(Me’a atu’a e hou’eiki ‘o ki’i mālōlō miniti ‘e 15)

<005>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e taimi eni ‘a e Fakafofonga Nōpele Vava’u Fika 1. Me’a mai ‘oku kei toe ho taimi.

Tokanga ‘ikai ‘inasi kakai ne uesia lahi nau nofo’anga he tufa tokoni afā Pule’anga

Lord Tu’ilakepa: Mālō Sea pea mālō e laumālie e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki. To e foki mai hoko atu ‘etau ngāue ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea nau ngata foki ‘anenai he me’a nau lave ki ai ‘oku tokolahi pē kakai ia kuo nau ‘osi fetu’utaki ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘o felāve’i pea mo e matangi ko ē ko *Gita*. Pea mo e ki’i fakatātā ko eni ‘Eiki Sea. Sea, ko u mālie’ia ho’o me’a mai ‘anenai ka ko u, ‘ikai ke u fie lave ki ai ‘Eiki Sea ‘oku hangē e ki’i palepale ko eni ko ha ki’i palepale tali’anga pasi mahalo ‘Eiki Sea. Ka ko e mālō pē ma’u ‘e he Pule’anga ha me’a ke lava ‘o malumalu ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua ni ‘Eiki Sea. Ka koe’uhī ‘Eiki Sea ‘oku lahi hono fakahoha’asi e motu’a ni he koe’uhī ko au nau ‘ohake e me’a ko ia ‘i he Fale ni. Pea ‘oku ongo’i ‘e he kakai ‘oku tokolahi ‘aupito ‘aupito ‘i he fonua ni, Hou’eiki Pule’anga na’e ‘ikai ke a’u ange ho’omou ‘ofa ka nautolu. Pea ‘oku faka’osi’osi ‘eni pea mahino he ‘ikai to e kau e ki’i tangata’eiki ia ko eni ‘i he ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘e loto pē Hou’eiki ke u ki’i tokoni atu ki ai?

Lord Tu’ilakepa: Sai pē ka ke toki tokoni mai pē he te u lave lelei pē ke ‘oua na’a ‘i ai ha me’a te mou tuputāmaki ai kae ...

Kei ‘atā pe ki ha taha uesia he afa ke kole tokoni mei he Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u ki’i tokoni atu pē. Sea ko e ki’i tokoni pē mu’a ‘oku ‘i ai pē ki’i tu’uaki ‘oku fai mai ‘o pehē ‘oku ‘i ai e ki’i fakapone nai pea fika ua ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku ‘ikai pē ke ‘ave ‘a e silini ia a’u ki ai hangē ko e tangata’eiki ko eni ‘oku si’i ‘omai hono hingoa. Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē katokātoa kimoutolu Hou’eiki mo kāinga Tonga kotoa pē na’e uēsia he *Gita*. ‘Oku ‘atā lelei homou Pule’anga ke mou ōmai ‘omai homou faingata’a’ia kae ‘oatu ‘a e sēniti ko eni ‘oku tufotufa atu ki ai ‘a e fakakaukau ke tokoni’i kimoutolu. Ko ia ai ‘oku ki’i fakahoko atu pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e tāpuni ‘o e matapā pē ko ha fakapone, ‘oku ‘atā ki he tokotaha kotokotoa pē.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko hono mo'oni mahalo ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e Minisitā Leipa, 'io 'e lava pē ke hoko ko 'ene hoko koe'uhī ko e mea'i 'e he kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke a'u ange 'a e tokoni 'a e Pule'anga. Pea mahalo 'e malava pē ke tonu e fakakaukau 'oku ke me'a mai ki ai 'o taku 'o pehē 'oku fai ha fakapone, taku 'o pehē 'oku 'i ai ha 'ai fakafahafaha'i 'Eiki Sea. Ka ko u tui 'e 'Eiki Minisitā Leipa mahalo pē 'oku 'ikai 'i ai ha ni'ihi ia 'e fakakaukau, ka 'oku 'i ai mo e ni'ihi pē 'oku nau fakakaukau pehē 'Eiki Sea. Ka ko u 'oatu pē 'uhinga e ki'i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea koe'uhī ko e ki'i la'i pepa ko eni 'oku ou to'oto'o mai, talanoa mai pē he tangata'eiki, 'io na'e kau hono hingoa he lisi 'o e fale na'e holo 'aupito. Ko e taimi ko ē na'e lele atu ai 'o, taimi na'e fai e tufa silini talamai 'e Sione Fine fakahoko ange fakamolemole ke kau he 'ai palepale. Pea fakafeta'i pē ia mo 'ene talitali ke, ko fē 'ene 'alu atu ki he me'a ko ia talamai ke kātaki 'ikai ke lava kau 'i he polokalama ko ia 'Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1130 – 1135

Lord Tu'ilakepa: Kaikehe 'e Hou'eiki Minisitā, 'oku lahi e ngaahi hingoá ka ko u, 'ikai ke u loto ke u 'omai na ko ha me'a ia te mou pehē 'oku mau nofo 'o vakai'i pē te mau siofi ha ngāue ta'etotonu pē ko ha 'ai fakapone hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā Leipa, mole ke mama'o. Ka koe'uhī ko hono toutou 'ohake he Fale ni 'a e kakai faingata'a'ia he fonua ni, ko e kakai faingata'a'ia eni he fonuá 'Eiki Sea kuo nau a'u ange ki he lāunga ko eni 'Eiki Sea. Kaekehe ko u tuku atu pē ki he Minisitā *MEIDECC* kapau 'e toki me'a mai fakataha mo e me'a ko ia na'e fakahoha'a ki ai e Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapú.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ki'i, tapu mo e Feitu'u na ko u kole pē pe te u ki'i lava pē 'o tokoni ki he 'Eiki Nōpele Vava'u.

'Eiki Sea: Ko u tui 'oku tali pē. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fai pe ngāue Pule'anga ke tokonia kinautolu na'e uesia he *Gita*

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki ho Falé, ke u ki'i, 'ai pē 'a e ki'i fakamatala atu pē ko eni neongo 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Minisitā ko ia 'o e *MEIDECC* na'a tokoni atu ki he me'a 'oku tokanga ki ai e kakai e fonuá 'o fou mai 'i he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'ú. 'Ikai ko e 'uhinga eni ia Sea ke fai ha tuli tonuhia ka ko 'eku fakamatala pē hangē pē ko e me'a ko eni 'oku hoko he taimi ní. Ko e tufotufa ko ia na'e toki 'osí na'e lave ai 'a e *household* 'e onoafe hivangeau hivangofulu mā ono. Pea hangē ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Na'e 'i ai pē 'a e ngaahi lāunga mo e pehē ne hala 'a e anga ko ia e ō fai e saveá. Lava pē ke hoko. Ka ko e pehē ko ē na'e 'i ai ha, na'e fai ha fa'ahinga loto ke 'ai pē ia 'o fakapone, ko u tui pē 'ikai ke hoko. Pea ko u tui pē au ia kapau 'e 'omai e ki'i fo'i me'a ia ko iá ki he motu'a ni. Na u 'osi tala pē ki he, 'osi tala pē ki he kau ngāué ka ma'u koe 'oku ke hoko, 'oku fai e me'a ko iá 'oku ke 'ave ha sēniti ki ha taha na'e 'ikai ke hoko, ke 'osi mahino pē kia koe me'a 'oku, 'e hoko atu kia koé, he 'oku 'ikai ke ngofua ia 'i he lao 'a e Pule'angá ke fai e me'a ko iá. Pea kuo 'osi mahino ia.

'Oku 'i ai e fanga ki'i keisi 'oku ha'u, kapau 'e 'osi ange hono alea'í 'o mahino ko e me'a pehē, kātaki, ko e, kuo 'osi mahino pē 'a e anga 'a e tu'utu'uni faka-Pule'angá. Ko 'ene fononga ia ki

hono, fononga ia ki ‘apí, neongo he ‘ikai ke tau loto ki ai ka ko e anga ia ‘o e fa’ahinga natula pehē kapau kuo te ‘ave ha sēniti ki ha taha na’e ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ia ke ‘ave ki ai.

Ka ko e ‘osi ko eni ‘a e aleá, ‘a e fai ko eni ‘a e fetalanoa’akí. Pea ko e to e lisi fo’ou eni ko eni ‘oku ‘amanaki ke, ‘oku nau lolotonga ngāue atu fakavavevave ‘a e Potungāue ko eni Sitetisitiká na’a nau fai ‘a e to e ngāue ko ē. Ko e *MOI*, Potungāue ko eni ‘a e Tokoni Palemiá, ko e Potungāue ko eni ‘a e *MIA*, ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia ki he Ngāue Fakalotofonuá pea mo e potungāue ‘a e motu’a ni. Na’a lava ke totongi ai pē he uike kaha’ú.

Pea ko u fakamālō ‘aupito hono toutou ‘o hake ko ē ‘i Fale ní. He ‘oku ‘ohake pea to e fai hono ‘eke atu pē ko e hā koā e me’a ‘oku hokó. Pea ‘oku ‘i ai e fanga ki’i poloka ka na’e feinga, ‘oku feinga’i e fo’i, fanga ki’i poloka ko iá ke lava ia. He ko homau fatongiá ia ke to’o e fanga ki’i me’a ko ē ‘oku fihia holo he ngaahi tafatafa’akí. Pea ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e toko tahaafe fitungofulu te nau lave ‘i he me’a ko eni ‘e ‘amanaki ke fakahoko he uike kaha’ú. Mahalo ‘e fai mai e polokalama ko iá, ko ‘enau ngāue ko eni a’u ki he Falaité pē ko e uike ‘ení, nau ōmai ‘o fakahoko mai he letiō mo e *tv*. ‘E fakahoko mai ke mea’i ‘e he kakai e fonuá ‘a e me’a ko ia ‘e ala fai ‘i he uike kaha’ú. ‘Oku nau lolotonga ngāue atu ki ai ki he fakahoko e me’a ko iá ‘i he, ko u tui pē na’a lava ‘ou kau ai tokotaha ko eni ‘oku ‘ohake. Pea kapau ‘e, ‘e sai pē kapau te ke ‘omai pē ki’i hingoa ko iá kiate au ke u hanga ‘o fakapapau’i pē ko e hā e me’a ‘oku hoko ki ai ‘i he lisi ko eni ‘oku ‘omaí. Ko e toko tahaafe ...

<001>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... 70 ko eni ‘amanaki ke tau, ke nau ke fai atu e tufotufa ‘o fakatatau pē ki he ngaahi *category* ko ia na’a tau ‘osi kamata ko ē ki ai ‘i he fo’i lisi ko ē ‘e toko 6,906 ko ē kimu’a. ‘Oku ‘i ai pē ki’i fanga ki’i kakai ‘oku te’eki ai ke ‘oange ‘enau sēniti ‘i he fo’i lisi ko ē 6906 kimu’a hangē ko eni te’eki ai pē ke ha’u ‘a e ni’ihi ia ‘o ma’u ‘enau sēniti. ‘Oku kei muli e fa’ahinga ‘oku, kae kehe, ‘oku kei maau pē ‘enau me’a ‘enau ngaahi sieke ko iá ‘i Fale Pa’anga. Taimi pē te nau me’a mai ai ki he fonua ni mo e ‘osi ‘enau fanga ki’i fatongia ko ē ‘oku fai ‘i honau ngaahi fāmili nau omai ‘oatu pē, ‘oatu ‘a e sēniti ko iá ‘oku kei tatali pē ‘a e ngaahi sieke ko ia. Ko e ki’i līpooti pē ia ‘e Sea na’a tokoni ki he ngaahi fēme’a’aki ko eni ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e fēme’a’aki. Mālō ‘aupito Sea.

Lord Tu’ilakepa: Mālō ‘Eiki Sea. Minisitā ko u lave’i pē na’a ke toki me’a mai ka ‘oku ‘osi mea’i he ‘e Fale ni e hingoa e ki’i motu’a ko iá pea ‘oku ‘i ai pē mo e ni’ihi. Kapau ‘oku ke fiema’u ke u ‘oatu kotoa e ngaahi hingoa ko iá ke tokoni ki he ngāue ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ou, ko u loto ke ‘ohake he Fale ni pea ‘oku ‘i ai, ‘oku mahu’inga ‘Eiki Sea e me’a ko eni ‘Eiki Sea ko u lave, te u lave ki ai ‘Eiki Sea. ‘Oku ou toki nofo, ko au Sea ‘oku ou nofo sio pē au he lau e pepa lau e ngaahi me’a *media* koe’uhí ke tokoni ki he fatongia ‘o e motu’a ni kae tautautēfito kia tautolu he Fale ni. Fa’a ‘i ai foki e taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke tau fa’a lava he Hou’eiki ‘o mea’i ka ‘oku lava he *media* ia ‘Eiki Sea ‘o fakafuofua ‘o tonu he taimi ‘e ni’ihi pea ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ‘e hala ka ‘oku fa’a lava pē ‘o ofi ‘aupito ‘Eiki Sea ‘a e

ngaahi fakamatala falala'anga 'oku fai he *media*. 'Eiki Sea ko u, mou fakamolemole Hou'eiki pea fakamolemole Hou'eiki Kapineti. Ko au ko u tui ta'etoeveiveiua 'Eiki Sea 'oku tonu ke 'ohake e *issue* ko eni he Fale ni. 'Ikai ke ngata pē he tohi tangi ka 'oku totonu ke tau tokanga e Hou'eiki he 'ikai ke 'osi e palopalema ko ia mei he fonua ni 'Eiki Sea. Pea kuo 'alu ke to e aake e me'a ko ia he fonua ni 'Eiki Sea ka ko u fie lave atu pē ki ai Hou'eiki Pule'anga.

Kole fakatotolo'i hono tutu 'a Nuku'alofa

Mou fakamolemole he'eku to e lave ki he tutu 'o Nuku'alofa 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko au ko u loto 'Eiki Sea ke fai hano fakatotolo'i hono tutu 'o Nuku'alofa ni 'Eiki Sea. 'Aki pē 'a e ngaahi 'uhinga lelei 'Eiki Sea. Ko e fu'u pa'anga ko e poini pa'anga 'e 119 miliona pē ofi ki ai ko e pa'anga ia na'e lahi hono nō mei he Pule'anga Siaina pea kuo kamata ke tā he Pule'anga 'Eiki Sea. Hou'eiki ka u 'oatu e fakakaukau ko eni ke mou me'a ki ai. Kuo 'osi mea'i pē he kakai 'o e fonua pea mea'i he Fale ni ko e fa'ahinga naunau ia pē ko e nānunga ha tu'unga 'o e liliu pau ke tau a'u ki he fa'ahinga 'ēlia ko iá 'Eiki Sea. Ka 'oku tau fakafeta'i koe'uhí na'e fai e liliu he fonua ni 'i he lākoefie lelei 'a 'Ene 'Afiō Siaso V pea pehē ki he toenga kotoa e fonua ni 'Eiki Sea. Pea na'a tau fai e liliu 'Eiki Sea neongo na'a tau a'u ki ha tu'unga ne vela ai hotau fonua. Vela he hā 'Eiki Sea ? Vela he ngaahi lea pē ko e ngaahi fa'u e ngaahi talanoa 'Eiki Sea 'o fakatupunga ai e palopalema ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u nofo pē 'o fakakaukau 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki. Ko u fakatonutonu atu na'e 'uhinga na'e tutu ai 'a Nuku'alofa ko e tāpuni e Fale ko ē 'oku fai ai e alea kae o 'o fai e alea 'i tu'a. Ko e 'uhinga ia e me'a na'e hoko ai e me'a he fonua ni ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: He na'e 'ikai ke fakaava 'a e Fale Alea ke fai hono fatongia.

Lord Tu'ilakepa: Ko u kole atu mu'a Minisitā toki fai pē mu'a 'a e ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e fakatonutonu ia 'oku 'oatu.

Lord Tu'ilakepa: Fai pē mu'a ho'o me'a 'Eiki Sea 'ikai ke u fie lave ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā he koe'uhí na'a ta 'osi talanoa he taimi ko ē fai e liliu ko ia. Taimi ia na'a ku Sea Kōmiti Kakato ai 'oku Sea Fale Alea 'a e Fakafofonga mei Ha'apai 'Eiki Sea. Ka ko u fie fakafoki mai 'Eiki Sea ki he me'a ko eni ko u tokanga ki ai 'Eiki Sea. Ko au ko u tui nau tui pē au kuo 'osi taimi pea kuo 'osi tāpuni pea kuo 'osi e hopo ia ko ia 'Eiki Sea pea kuo ngāue pōpula ai e kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea. Ka ko u 'ohake 'a e me'a ko eni 'oku ou faka'amu au 'Eiki Sea ke puke mai e ongo poko ko ē mei Nu'usila. Ko e ongo tangata eni 'oku nau hanga 'o tukuaki'i e Pule'anga 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku maumau ha kongā 'Eiki Sea ki he ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'ilakepa: ... ongo tangata ko eni 'Eiki Sea. Ko e anga ta'etaau 'o fakatatau mo e Kupu 70 'Eiki Sea. Ko e lau'i kovi'i 'a e Fale Alea, 'Eiki Sea. He 'oku nau tukuaki'i mai 'e he ni'ihi meihe Tēpile 'a e Pule'anga ko e lau'ikovi'i 'Eiki Sea. Pea 'oku nau 'ai mo e Tohitangi ke 'ave holo koe'uhi ke fai 'a e faka'ilo ko eni 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke 'i ai ha Komisoni ke fakatotolo'i tutu 'a Nuku'alofa

'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu ke fai hano vakai'i 'a e me'a ko eni, he 'oku mafatukituki he ko e teau, 19 miliona 'Eiki Sea, 'amelika ko e fu'u pa'anga lahi eni. Mou me'a ki he palōpalema na'e hoko. Kuo fai 'a e tukuaki'i Sea, ko e kovi taha ko 'enau tukuaki'i na'e 'i ai 'a e taha 'i he Fakamaau'anga na'e kau hono fokotu'utu'u 'o e tutu 'o Nuku'alofa 'Eiki Sea. Pea ko u faka'amu 'Eiki Sea, ke tanaki mai 'a e ngaahi fakakaukau ko eni. 'Eiki Sea, ko u fokotu'u atu! Mahalo ko hono fakanounou Hou'eiki. 'Ai ha *Commision* ki hono tutu 'o Nuku'alofa pea 'omi 'a e kakai ko eni he kuo kamata ke lea pē 'a e ni'ihi ko eni na'a nau fai 'a hono pole'i pea kuo nau fatu 'a e fakakaukau ko eni tu'unga ko e 'ave meihe ni'ihi meihe Fale Alea ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, mou me'a ki he 'aho 'aneafi. Tukuaki'i ko 'etau ta'etokanga 'i he Fale ni. Ko e 'ikai ke tau tokanga ki he me'a 'a e 'Atita. Pea 'oku teuteu hono faka'ilo 'a e Feitu'u na mo e toenga 'o e kau Mēmipa 'i he pa'anga 'e 90 miliona 'Eiki Sea.

Sea, to'o ange mu'a 'a 'etau fesiosiofaki. To'o ange mu'a 'a e pehē 'oku fai fakalotokovi. To'o ange mu'a kapau 'oku pehē 'oku fai ha ta'e'ofa 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, kuo ha'u 'a e fonua pea 'oku uesia ai 'a e to'utangata 'o 'ikai ke ngata 'i he to'utangata ko eni, 'e hokohoko atu 'Eiki Sea, he 'oku 'ikai ke u lave'i pē 'e 'osi ki 'afē 'a e nunu'a ko eni 'Eiki Sea. Pea mou fakamolemole Hou'eiki Pule'anga 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e fakakaukau ko eni ko ha taaufehi'a. Mole ke mama'o. Lahi hono tālanga'i 'i he mala'e 'o e *social media* mo hono tukuaki'i 'o e 'Eiki Palēmia. Tukuaki'i 'o e 'Eiki Minisitā Leipa mo e ni'ihi 'o e Hou'eiki Kapineti na'a nau fai 'i he pou pou 'a e me'a ko ia.

Sea, ko u fokotu'u atu ke tali 'e he Fale ni ke 'omai 'a e ni'ihi ko eni mei Nu'usila, fu'u lahi 'enau ngaahi fakamatala ta'etaau, ta'efe'unga ki he 'Eiki Palēmia. Mou me'a ki he me'a 'oku hoko he taimi ni. 'Oku a'u 'o kape mai e kakai 'o e fonua ki he taki e fonua ni...

'Eiki Sea: Tali pē Fakafofonga 'a e tokoni mai mei Ha'apai 13? Me'a mai!

Kole ke tauhi melino

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko e kole pē ke tauhi pē 'a e melino, na'a faifai kuo ōmai 'a e ongo ua ia pea na 'uluaki maimai naua, kuo te'eki ke lava 'a e me'a 'a eni 'oku fai ki ai 'a e feinga ke 'omai. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga! Mālō pē ho'o tokoni. 'Oku 'ikai ko e founa ia ke tau 'ai 'a e founa ko ia. Lava lelei pē 'e he Pule'anga 'oku 'i ai 'a e Minsitā Polisi 'i he fonua ni. Fai 'i he founa lelei kae ta'ofi 'a e ni'ihi ko eni, mei he ngaahi tukuaki'i 'oku fai ki he Fale Alea ni Sea. 'Oku ke me'a 'Eiki Sea, ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa? Tukuaki'i 'a e

Fale ni ko e tupunga 'a e tāpuni 'a e Fale ni. Pea 'ikai tāpuni 'a e Fale na'a tau lele pē Sea, 'o a'u ki ha tu'unga na'e fai ai ko ē 'a e palōpalema ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i fakatonutonu atu. Na'e tāpuni 'a e Falé 'i he 'aho ko ia. Na'e 'ai ke alea'i ai 'a e Līpooti 'a e Tama Tu'ipelehake, 'a ia na'a ne 'alu 'o fakahoko 'a e savea ko eni, pea na'e totongi 'e he *donor* pea na'e loto lelei ki ai 'a 'Ene 'Afio 'o 'omai 'o fakapaasi 'i he Fale Alea ni. Pea ko hono 'omai 'i he taimi na'e tālanga'i ai, na'e tāpuni 'a e Fale 'i he 'aho ko ia. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia Sea. 'Oku 'ikai ko ha fu'u me'a ka ko e fakatonutonu pē kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'I ai e 'uhinga kapau na'e tāpuni 'a e Fale. Ko e tāpuni 'a e Fale 'oku 'i ai hono 'uhinga Sea, 'i he me'a ko ena na'a mou fai. Ko e uki 'a e kakai 'o nofo 'i Pangai. Ko hai 'e nofo 'oku ne ongo'i 'oku malu 'i Fale Alea, sai ange 'ene mātuku, kae fai ho'omou tō'ongá he kapau na'e a'u ki he tu'unga ko ia ki he me'a 'oku ke me'a ki ai, mahalo ne 'i ai ha mo'ui na'e mole 'Eiki sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko e fakatonutonu atu.

Lord Tu'ilakepa: Ko e Līpooti 'a e Tu'ipelehake ke ke mea'i...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'e me'a mai 'a e kakai ko e teuteu fiefia, he na'a nau fiefia 'i he taki 'a e Tama Tu'ipelehake. Loto lelei pē 'a 'Ene 'Afio, hono 'omai 'a e Līpooti ko eni, pea na'e ha'u 'a e kakai ko 'enau fie fiefia 'i he 'aho ko ia, pea ke hanga 'e koe 'o tāpuni 'a e Fale 'a ia 'oku fai ai hono alea'i.

Lord Tu'ilakepa: Ko hai na'e ha'u fiefia ke ke mea'i? Kuo 'asi 'a e me'afana 'i Pangai Si'i 'i he 'aho ko ia. 'Oku 'i ai ha ha'u fiefia ko e ōmai mo e me'afana? Talamai 'e he ni'ihī tuku mai ke mau to'o 'emautolu 'a e kongā e fale fē?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea! Ka u ki'i...

Lord Tu'ilakepa: 'Oua ke 'ai ke tau to e foki 'Eiki Sea ke fakamā'opo'opo 'a e me'a ko eni tau to e ...tau nofo he poini

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, fakatonutonu mu'a.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga. Ko e fakatonutonu... 'Eiki Minisitā!

<004>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'ilakepa: ... 'i he fonua ni hono tutu 'o Nuku'alofa 'e totongi 'e he hako 'o e fonua, pea 'oku faka'ofa hotau kakai.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Falé, 'oku ou ki'i fakatonutonu pē tukukehe kapau 'oku hala na'a ku toki lele mai pē foki Sea. Ko e 'oku 'asi hake 'i he feme'a'aki ko eni mei he 'Eiki Nōpele ko ia fika 1 'o Vava'ú ke 'omai 'a e ongo poko

mei Nu'usila 'o faka'ilo. Ko 'eku fehu'í pē 'oku 'i ai ha Tohi Tangi 'oku 'omai ki heni pē ko e he ko e me'a ia 'a e kau polisi.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea kole atu ki he Minisitā, ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...kapau 'oku 'i ai ha tā tikite.

Lord Tu'ilakepa: Kātaki fakamolemole toki 'ai pē ha'o malanga ka ke me'a ange pē ki he me'a'oku ou lave ki ai, ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai ki he ongo poko ko eni 'oku ke me'a mai ki ai, fu'u lahi 'ena hanga 'o tukuaki'i 'a e ni'ihī 'i he Hou'eiki Pule'angá 'Eiki Sea. Mahalo 'oku 'i ai moha ni'ihī 'oku kau ai 'i he tēpile lōua 'i he ongo tēpile ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku fakatonutoni ia kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'asi 'i he *social media*, 'alu 'a e tokotaha ia ko ē 'oku tukuaki'i 'o faka'ilo 'a e tokotaha ko ia. Pea kapau 'oku me'a pea 'omai ha Tohi Tangi.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole 'Eiki Minisitā ko au eni...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ke fou mai 'i he founa.

Lord Tu'ilakepa: ...'oku ou hoko ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...kae 'oua 'e mole ai hotau taimi Sea. Mālō Sea..

Lord Tu'ilakepa: Ke mole taimi 'Eiki Sea, 'oku tau totongi 'a e pa'anga 'e teau tahahiva miliona (119 miliona), koe'uhí he 'oku toki ho'ata mai tā na'e kau pē ni'ihī 'i he tēpile ko ē pea mo e tokotaha 'i he Fakamaau'anga, ke me'a ki he me'a ko ia. Ko e fu'u tukuaki'i ia 'oku fai 'Eiki Sea. Pea 'oku maumau 'a e kupu ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ke tuku mai ke fai 'eku fakatonutonu pē 'e hoko pē Sea ia ...

'Eiki Sea: Kātaki fakafofonga 'oku fai 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea 'oku 'i ai 'ene mo'oni ...

Lord Tu'ilakepa: 'E Malanga ia 'Eiki Sea 'i he lolotonga 'eku malanga 'aku ki he *issue* 'oku ou fiema'u ke ke me'a ki ai, 'oku lolotonga hoko 'i he fonua ni.

'Eiki Sea: Me'a mai koe fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Pea ko e me'a 'oku ou fokotu'u atu ai 'Eiki Sea ke fai hano to e vakai'i 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Koe'uhí ke fakangata 'a e ngaahi fa'ahinga talanoa pehē 'Eiki Sea 'i he fonua ni. 'Eiki Sea 'oku tau manavasi'i na'a faifai kuo a'u 'a e fonua ni 'ikai ke tau fakatokanga'i 'o hangē ko e me'a na'e hoko 'i Pangai ko e tafutafu pē ki'i afi 'o 'alu pē 'o a'u 'o fakafa'afa'ahi 'a e kakai 'o e fonua ni pea nau to e a'u ki he tu'unga ko ē 'Eiki Sea, 'a ia na'a tau a'u ko ē 'o tau lākai 'a e faingata'a lahi 'i he fonua ni 'Eiki Sea. 'Oku to e lolotonga hilifaki ai hotau mo'ua ki he Pule'anga Siaina.

Kaikehe hou'eiki 'oku ou 'osi 'oatu 'e au 'eku fakakaukau ke mou me'a ki ai, pea kapau 'oku tau fiema'u ke 'i ai 'a e taki lelei, pea ho'ata ki tu'a pea ma'u ai pea mo e pule lelei, hā hono faingata'a, ko au eni 'oku ou ongo'i pe au fokoto'u atu 'i he Fale ni, ko hoku fatongia ia. 'Oku lava pē ke u 'oatu ha fokotu'u ngutu pē te u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni Sea ke mou me'a ki ai.

Ko e fokotu'u ko eni 'oku ou 'oatu koe'uhí 'oku ou fakatokanga'i 'Eiki Sea 'a e me'a ko ē 'oku hoko.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē 'e loto ki ai 'a e 'Eiki Nōpele.

'Eiki Sea: 'Oku toe pē miniti 'e ua 'a e Hou'eiki Nōpelé, ko eni 'oku ne tali pē

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E 'Eiki Sea ko e tapu mo e Feitu'u na. 'Oku ou fiefia au 'i he fakakaukau ko eni, 'oku kau foki 'a e motu'a ni 'i hono tukuaki'i ka 'oku 'ikai keu fu'u hoha'a ki ai he 'oku 'i ai pē fale hopo, kā 'oku ou pou pou au ki he fakakaukau ki hono fakatotolo'i 'a e ngaahi faihia, kau ai 'a e nimanoa miliona ko eni 'a e paasipooti na'e pulia, he 'oku 'i ai 'a e tama ia 'oku taki ia 'i he feitu'u kehe, 'oku ou ...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke me'a ki hē Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:fokotu'u atu ai Sea kā 'oku ou pou pou atu,

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ia ko ē 'oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ..'oku ou pou pou atu ...

Lord Tu'ilakepa: ...ou talaatu ki he Minisitā ke tuku 'a e langalanga 'ā, ko 'eku 'oatu 'e au 'a e me'a mo'oni 'oku mo'oni. Pea ko e me'a na'e 'osi fakamoleki 'a e fu'u tolu (3) miliona 'i he Fale ni ke fakatotolo'i 'a e paasipooti 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga, fe'unga ia tonu ke hoko atu.

'Eiki Minisitā Fefakatlau'aki: Sea ko e me'a ko ē na'a ku 'uhinga ki ai ...

Lord Tu'ilakepa: Me'a ko eni ko e me'a fo'ou 'Eiki Sea fekau'aki pea mo hono tutu 'o Nuku'alofa ni, 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ke 'ai ha'atau *Royal Commission* ke vakai'i 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea.

Tevita Lavemaau: Sea ka u tokoni pē ki he hou'eiki.

'Eiki Sea: Toe 'a e miniti 'e taha 'a e hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'ai kau faka'osi atu ai leva 'eku miniti 'e taha 'a'aku ia. Ko e faka'osí 'Eiki Sea 'ikai ke u to e lave ki he tutu, tu'unga koe'uhí he kuo a'u ki he taimi ni 'Eiki Sea ko e anga pē 'eku vakai 'a'aku. Hou'eiki Pule'anga, 'ikai ke ngata ho'omou pule 'i he Pule'angá kuo mou to e me'a eni 'o pule'i mo e Fale Alea. Talu pē 'eku tātāla'a 'i he 'aho na'e fai ai 'a e tipeiti 'Eiki Sea, 'ikai ke tau ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ko u ki’i fakatonutonu atu. Kuo tō ‘a e tukuaki’i ki ha tu’unga ‘oku anga fēfē...

Lord Tu’ilakepa: He ‘oku ‘i ai hano kovi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko ‘eku fakatonutonu atu...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku tukuaki’i atú he ko e me’a ia na’a ku ‘ongó’i, tuku pē lau ‘a’aku ia

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko ‘eku fakatonutonu atu Sea, kātaki ka u ki’i fakatonutonu atu. ‘Oku anga fēfē ‘a e pēhē ‘oku pule’i ‘e he Kāpineti ‘a e Fale Alea ko e sino tau’atāina.

Lord Tu’ilakepa: Sai, tuku mu’a ‘Eiki Minisitā ke u ‘oatu ‘a e ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu’ilakepa : ... ‘uhinga e me’a ‘oku ou tukuaki’i ai ‘i he tēpile. Ko ‘eku tukuaki’i, ‘Eiki Sea, koe’uhí lolotonga ‘etau tipeiti ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakató, ‘oku lolotonga fai ‘a e feme’a’aki ki he Lipooti ‘a e ‘Atitá, me’a mai pē e ‘Eiki Palemiá ‘o lulu’i e Fale ni, liliu leva e fōtunga e Falé. Me’a ia ‘oku ou ongo’i ia. Ko e me’a ‘oku ou tukuaki’i ai moutolú. Ko e hā, ko e ‘Eiki Palēmiá, ko e taki ia e fonua ni, ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka : Sea, ki’i fakatonutonu atu, Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. Sea, ko e me’a pē ia ‘oku ‘i he Laó, ka kuo mahino ki he motu’a ni ‘a e me’a ‘oku fai ai e tipeití, pea ‘oku fiema’u ke tau hiki. Ka ‘oku ne afe’i ‘e ia au ki he me’a ko ē

Lord Tu’ilakepa : Sea, fakamolemole Fakafofonga. ‘Ikai ke u fie afe’i ‘e au koe, tapu mo e Feitu’u na. Mole-ke-mama’o.

Veivosa Taka : Sea, ki’i tauhi mai e melinó, he ‘oku tau lolotonga melino. He ko e fa’ahinga me’a ko eni ‘oku hangē ‘oku

Lord Tu’ilakepa : Ko e hā koā e me’a ‘oku ‘ikai ke melino he’etau feme’a’aki leleí.

Veivosa Taka : Lolotonga ho’omou me’a hē, kuo mou afe mai. Tuku e afe maí, he ko e me’a ia ‘oku hala.

‘Eiki Sea : Hou’eiki. Ha’apai 13 ‘oku ou tali ho’o fakatonutonú. Ko ‘etau Tu’utu’uní, ko ‘ene mahino pē ki he Seá, ‘atā leva ia ke hoko atu

Veivosa Taka : Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa : Ka u hoko atu au, ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kuo 'osi ho'o taimí, te u tukuange pē ke ke faka'osi mai. Me'a mai.

Fokotu'u ke sivi tu'unga mo'uilelei Palēmia

Lord Tu'ilakepa : Mālō, 'Eiki Sea. Tuku, 'Eiki Sea, ke u faka'osi he 'oku mahu'inga. Koe'uhí ko 'eku tātāla'a ko ē, 'Eiki Sea, mo 'eku ongo'i, hangē ko e ongo 'a'akú. Mahalo 'oku hala pē, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'a e tukuaki'i 'oku ou faí. Ko au, 'Eiki Sea, kuo tu'o fiha 'eku 'ohake he Fale ni, 'a e tu'unga mo'ui lelei 'oku 'i ai 'etau 'Eiki Palēmiá. 'Oku ou fokotu'u atu, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai mo e Lao, ke sivi hotau 'Eiki Palēmia, ko e fika taki hotau fonua ni, 'Eiki Sea. Sivi hono tu'unga mo'ui lelei, 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'oku ou ki'i fakatonutonu atu. Kuo a'u ení, 'oku ou fakatonutonu atu, Sea.

Lord Tu'ilakepa : Ko e hā e me'a 'oku fakatonutonu 'oku hala?

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

Lord Tu'ilakepa : Pea kapau 'oku 'ikai ke tau loto ke sivi e Palēmia, sivi kotoa tautolu, Hou'eiki Fale Alea, Faka-Fale Alea he taimi ni. Hangē ko e fa'ahinga tō'onga ko ē. Lolotonga e malangá, kuo me'a hake. Ko e hā koā e palopalema 'eku malanga?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku fakatonutonu atú.

'Eiki Sea : Fakafofonga kuo 'osi ho'o taimí, te u tukuange ke fakahoko mai e fakatonutonu pea tau toki hoko atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e ki'i fakatonutonu pē na'a ku 'ai ke fakahoko atú. Ke fakatonutonu mu'a 'etau fakakaukau, 'oku 'i ai ha tu'unga heni ke tau lava ke 'ai ha me'a faka-medical ki ha taha. Ko e me'a ia 'a e falemahaki, mo e Toketā. Ko e me'a ia 'a e tokotaha na'e ako ki ai. Taha'i mai ā 'e a'u kitautolu ia ki he fa'ahinga ako ko iá.

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Me'a mai, 'Eiki Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ou fakatonutonu atu ho'o sētesí, 'o pehē, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fatongia kau e Fale Aleá. 'Oku 'i ai e Lao, 'Eiki Sea. Ko fē 'a e fokotu'u 'a e ongo Fakafofonga na'e 'osi 'omai ki he Fale ni. He 'ikai tuku Sea, 'eku fakahoha'asi e Fale ni, he 'oku ou fiema'u ke u 'ilo pē ko e hā e tu'unga mo'ui lelei hoku takí.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ko 'eku fakatonutonu heni e 'Eiki Nōpele, Sea. 'E faifaí pea tau 'osi kotoa ki falemahaki 'o tokoto ai, he fa'ahinga fokotu'u ko eni 'oku 'ai mai 'e he

Lord Tu'ilakepa : Sea, totonu kapau 'oku 'i ai ha mole e pa'anga tukuhau 'a e fonuá, pea 'oku totonu ke mou fakafisi. Fu'u lahi e mole ki homou sinó.

Fakamālō'ia tali ke lava mai kulupu mei he Pangike Māmani ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ka koe'uhí, si'isi'i e kau toketā. Sea, ko e me'a kehe eni ia 'oku ou fie fakahoko atu, pea tapu mo e Falé. Ko 'oku fakamālō atu pē au, kuo u vakai hifo kuo vave pē e 'osi 'a e taimí. Fakamālō he tali lelei 'e he Feitu'u na, ke lava mai 'a e Kōmiti ko ia

Lord Tu'ilakepa : Sea, fēfē 'oku taimi. 'Osi ia? 'Ikai ke ke 'omai ha faingamālie, ko e fu'u me'a lelei eni, 'Eiki Sea. 'Oku ou hoha'a, 'Eiki Sea, he ko e fatongia ia e Fale ni, mo 'etau ngāue ia.

'Eiki Sea : Ko ia, kātaki Fakafofonga, 'oku ou kole fakamolemole atu na'e 'osi fakalōloa ho'o taimí, na'e fuoloa pē 'ene 'osi. Ko eni 'oku 'ave e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, pea ke lava mai 'a e kulupu ko ē mei he *World Bank*, mei he Pangikē 'a Mamaní, pea mo e ngaahi 'ofisi kehe, hangē ko ia ko e *IMF*, ko e *ADB*. Nau 'i heni e kulupu ko iá, ke nau sio ki he ngaahi lisi 'o e ngaahi liliu, fiema'u ke fakahoko kae 'omai 'a 'etau pa'anga *support* ko ia ki he ngaahi me'a kehekehe, ki he Patisetí. Pea 'oku ou tui, ko 'oku fakahoko atu pē, kapau 'oku fie me'a heni ha taha 'o fanongo kia nautolu, 'e 'aonga ki he'etau tipeiti ko ē 'e hoko maí, he na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e fiema'u ia ke fakahoko, 'i he fo'i ta'u ko eni kuo 'osí, ka mou mea'i pē na'e 'i ai 'a e ongo fo'i me'a lalahi na'e hoko hotau fonua ni. Ko e taha, ko e tō ko ia 'a e *Gita*, 'a e afā, pea mo hono veteki ko ē e Fale Aleá. Pea 'ikai ke lava 'o ma'u 'a e ngaahi fo'i me'a ko iá, ka 'oku nau kole mai ke lava ki Fepueli, koe'uhí kae to'o mai e sēniti, he 'oku te'eki ai ke 'osi, te'eki ai ke 'osi 'a e ta'u fakapa'angá. Mo e ngaahi me'a kehe te nau tokanga ki ai. Ka ko e anga ia 'o e 'uhinga ko ení. He 'oku 'i ai e ngaahi Lao ke 'ai. 'Oku 'i ai e Ngaahi Tu'utu'uni Kapineti, ko mautolu

<006>

Taimi: 1155-1200

..

'Eiki Minisitā Pa'anga : ko ia mei he Hou'eiki Kapinetí, ke fakahoko ke mahino 'oku nau vakai ki he ngaahi me'a ko iá 'oku lava, kae toki 'omai 'a e sēniti. 'A ia ko e fo'i me'a ia na'e ha'u mei he Pangikē 'a Māmani, ka 'oku ngāue'aki pē ia 'e he ngaahi *donor* kehe hangē ko Nu'usila, 'Aositelēlia, nau ngāue'aki pē 'a e me'a tatau. Ko 'ene ngāue mai pē 'a e Pangikē Fakalakalaká, pea nau ngāue mai mo nautolu 'o 'omai 'enau sēniti. 'A ia 'oku mahu'inga pē kapau 'oku mou fie me'a heni, pea mou me'a heni, pea 'i ai ha'amou fehu'i kia kinautolu 'i he taimi *lunch*, pea 'i ai pē mo e ki'i lunch 'e *provide* kia moutolu 'e me'a hení. Ka 'oku ou fakamālō atu Sea ki he laumālie lelei 'a e Feitu'u na, mai 'a e ki'i faingamālie ko iá ke fai 'i he *lunch*. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : 'Eua 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea 'oku ou 'uluaki fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he'emaui kau he sio ki he *presentation* ko eni 'oku fai 'e he kulupu mei he Pangikē 'a Māmani, pea 'oku mahu'inga 'aupito eni ki he Hou'eiki

Mēmipá, ke mou ‘ilo’i ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pangikē, pea mo e ngaahi pa’anga tokoni ko ē ‘oku ‘omai ki hotau fonuá ni ki he langa fakalalakaka ‘oku fai.

Poupou ki he fokotu’u ke fokotu’u Komisoni ke fakatotolo’i ki he tutu ‘o Nuku’alofa

Sea ‘oku foki mai ‘eku tokangá ‘a’aku ia, ko ‘eku poupou ki he fokotu’u ko ia ‘oku fai ‘e he Hou’eiki Nōpele Fika 1. Ko e ‘ahó ni hotau Falé Sea, ‘oku tau hoha’a tu’u e Falé, ki he pule lelei, pea ‘oku tokanga ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá, pea mo e pule pea mo e pule’i lelei ‘a e pa’anga ‘a e fonuá. ‘Oku tau fononga mai he paasipootí he *issue* he ta’u lahi, ko eni ‘oku ‘osi ‘ave ia ki he Fakamaau’angá, pea mo e ngaahi ngāue ke fai ki ai, pea ‘oku tau ‘amanaki atu ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko iá. ‘Oku tau fononga mai he *Tongasat* fai ki ai ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’angá ki he tūkunga ‘a e pa’anga ko í, pea ‘oku hoko atu ‘a e ngāue ki ai. Ka ‘oku ‘asi mai ‘a e maamá ‘Eiki Sea, pea ko e me’a ia ‘oku ou fiefia aí. He ko e ngaahi me’a eni ko ē ‘oku tonu ke ‘ave ke fakatonutonu, ke fakatonutonu ‘a e ma’u ‘a e kakaí, pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fehalaaki, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Fale ko ení, ke fai ha ngāue ki ai, pea mo poupou’i ‘a e pule lelei.

Ko e fokotu’u ko ia ne fai ‘e he Hou’eiki, ke fokotu’u ha Komisoni ‘Eiki Sea. Ke fai ha fakatotolo faka’aufuli, ki he tutu ‘o Nuku’alofá ní. ‘Oku o lave’i ‘e ‘e au na’e ‘osi fai ‘a e ngāue, ka na’e te’eki ke kakato ‘Eiki Sea. Kuo ‘alu pē ‘a e taimí, kuo tau fanongo he *social media*, kuo ‘asi mai ‘a e ngaahi fakamatala, mo e ngaahi fakamo’oni. Pea hangē ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Hou’eiki, ‘asi mai mo e ongo poko ko eni mei Nu’udilá. Pea ‘oku lahi ‘ena hanga ‘o tukuaki’i ‘a e Falé ni ‘i he ngaahi me’a kehekehe pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ki he Falé ni ke nau pukepuke ‘a e ongoongo lelei ‘o e Falé ni, mo e tu’unga ma’olunga falala’anga ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Pea ko ia ‘oku ou poupou mālohi ki he fokotu’u ko ení, ko e tānaki atu pē ki ai.

Lord Tu’i’afitu: Sea ko e fakatonutonu pē ki he Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘oku ui ko poko, ko Kēnolo.

Tevita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea tali lelei ‘a e Fakatonutonu. ‘Oku ou fanongo pē au foki mo sio he me’a ‘oku tala pē ko e ongo poko, pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘e au pē ko hai ko ā ‘a e hingoa ‘o e ongo pokó. Ta ko ena ‘oku Kēnolo ‘a e taha ‘Eiki Sea. Ka ko e tānaki atu ko ia ki aí, na’a ‘oku sai ange ke tuku ki he ‘etau Kōmiti Laó ‘Eiki Sea. Ko e faka’ilo mo e me’a ko ení, ko e me’a fakalao. Ko e ‘uhingá ke nau hanga ‘o vakai’i pea nau toki ‘omai ha’anau fokotu’u ki he Falé ni ke hoko atu. Ka ‘oku ou poupou lahi ki he fokotu’u ko iá, ke fai ha ngāue he ko eni kuo kamata ‘e tau tā ‘a e lau miliona he ta’ú ni, ‘osi totongi ‘i Sepitema. Ko e tā ia ‘o e lau miliona ki he nunu’a kovi hono tutu ‘a Nuku’alofa. Pea te tau fononga atu kitautolu mo e ki’i mamamamahi ko ení ‘Eiki Sea, ‘e fuoloa ia. Pea ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘a e fāliunga ‘o taimí, pē te tau lava ...

‘Eiki Sea: Fakafofong, koe’uhi ‘oku kei toe si’i pē ‘etau taimí, ‘o kapau ko ho’o fokotu’ú ena, fakama’ala’ala mai ho’o fokotu’ú ka tau hoko atu.

Tokanga ke ‘ave fakafalemahaki Palemia vakai’i ‘ene tu’unga fakamo’uilelei

Tevita Lavemaau: Mālō Sea. Pea ko e nunu’a kovi ko ení ‘e mahino ia ‘e lōloa. Ko e fokotu’u hono 2 ‘Eiki Sea, ko e fehu’i pē ia ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Na’e fakahū atu ‘a e tohi ‘a e ongo Fakafofonga ‘e toko 2, ‘o kole ‘i he mafai ko ia ‘o e Falé ni, ke ‘ave ‘a e Tangata’eiki Palēmiá, ki

muli ke vakai'i faka-falemahaki 'a 'ene tu'unga mo'ui lelei...

<008>

Taimi: 1200-1205

Tēvita Lavemaau: ... 'oku mahu'inga eni ki he kakai 'o e fonua pea mo e Pule'anga mo e fakalukufua ke fakapapau'i 'oku mo'ui lelei e tangata'eiki Palēmia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Tēvita Lavemaau: Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai e fatongia 'o e Fale ni ke fakapapau'i ko e 'uhinga ke fakamahino'i ko e ngaahi faitu'utu'uni ko ē 'oku fai ...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eua 11 ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Leipa.

Tēvita Lavemaau: Ko e tokoni pē pē ko e fakatonutonu? Kapau ko e tokoni ko u tali ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u 'osi kole ...

'Eiki Sea: Nau fanongo atu ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: 'Oku 'ikai ke ai ha me'a ia 'e hala Sea ki he fokotu'u ko eni.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko au te u faka'uhinga e me'a ko ia, me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu ka 'i ai ha taha 'e faingata'a'ia fakaesino ko e me'a ia 'a'ana ke ne kole ha tokoni. Ko e me'a ko ia ke ō atu ha ongo Mēmipa 'e ua ke na hanga 'o fokotu'u ke fakamālohi'i ha taha ke 'ave fakafalemahaki ko e me'a ia 'oku ou fakatonutonu atu. 'Oku tapu ia he Konisitūtone ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā. Minisitā, tuku angē 'a e me'a *issue* ko ia ka u 'omai e fo'i kupu'i lao ke ke me'a ki ai, 'oku 'i he mafai e Sea 'i he fokotu'u he kau Mēmipa ki he Sea ke fai ha sivi. Ha taha pē he Mēmipa.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u 'oatu e tali nounou, 'osi ma'u mai e tohi ki he 'ofisi pea 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai. Ko 'ene mahino pē pea toki 'oatu 'a e līpooti ki he Fale. Ha'apai 13 me'a mai.

Poupou ke fokotu'u Komisoni fakatotolo ki he tutu Nuku'alofa & ngaahi tānaki kehe

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea, 'oku ou poupou atu ki he fokotu'u kuo fai fekau'aki pea mo hono fakatotolo'i e tutu. Ka ko u kole atu Sea, fakamā'opo'opo kotoa e 'ū me'a ko ia kau atu ai mo e ngoto e *Ashika*, kau atu ai mo e ngaahi me'a

‘oku tukuaki’i ki hotau kau Mēmipa, ‘ai faka’angataha pea ‘ai ha Kōmiti Fili, ke tau ‘unu kātoa ‘oua to e ‘ai ke fokotu’u hake ha ki’i me’a pea to e ‘ai hake ha ki’i me’a. Ko e fokotu’u ia Sea ‘oku ou ‘oatu ke tau pou pou ke fai ‘a e ngāue ko ia. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko eni te u toloi e Fale ki ‘aefiafi kae kimu’a pea ta u mālōlō ko u fakamanatu atu ‘oku ‘i ai e fakaafe mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke mou kau mai ki he fakataha ko eni mo e kau *donor*. ‘E fakahoko ia ‘i loto Fale Alea pea ‘oku ‘atā ke mou me’a mai ki ai ‘i he taimi ho’atā. Hou’eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na’e toloi ‘a e Fale Alea ki he 2:00 ho’atā)

<009>

Taimi: 1400 – 1405

Satini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kimu’a pea tau mālōlō na’e ‘i ai e taimi e Fakafofonga ‘Eua 11. ‘Eiki Minisitā Leipa ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke tokanga ki ai?.

Ngaahi tānaki ke fakakau ki he ngāue Kōmisoni fakatotolo tutu Nuku’alofa

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito ‘e Sea pea tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa. Ki’i faingamālie ke u kau atu he fakahoha’á. Ko u fakahoha’a pē ki he me’a na’e fai ki ai e lave ‘anenai nau ki’i ‘ohovale ka ‘oku faka’ofo’ofa. Ko u fie fakakau atu he lisi ‘o ‘etau ngaahi me’a ko ia ke fakahoko ki he Komisioná. Kuo mahino kiate au ko e ngaahi fakamakatu’unga ‘o e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e fakakaukau ke ‘ai ha Komisioná. ‘Uluaki ko e mole tuku hau ‘a e kakaí. Ua ko e ‘i ai e ni’ihi ‘oku tukuaki’i he Fale ni mo e Fakamaau’angá. Pea ko e tolú ko e faihalá. Taha e ngaahi me’a ko u fokotu’u atu Sea ke fakakau atú. Ko u tali pē ‘e au e tukuaki’i e motu’a ni kae fakakau atu e Nōpele kuo tukuaki’i ia he mitia ‘a Nu’usila mo ‘Aositelelia ko e *drug lord* ke fakakau atu mu’a e *issue* ko iá ‘i he Komisioná. Ko e fika uá, ko u fokotu’u atu ke fai hono siofi pea ‘ohake ha Komisiona ki he foaki ko ē paasipooti ‘e 427....

<001>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... hoko atu ki ai ‘oku ou fokotu’u atu ke vakai’i ‘a e 50 miliona mei he tānaki ‘o e paasipooti ko iá ‘oku pūlia pē ia ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ke fai ha komisiona ki ai.

Ko u fokotu’u atu hono tamate’i ‘o e *Royal* Tonga na’e mole ai ‘a e 18 miliona ‘o e fonua ke fai ha sio ki ai. Ko u fokotu’u atu ke kau he komisiona hono ‘ave ta’etotongi e fakamālohi’i ‘a e *power station* mo e *power* kotokotoa ‘o e fonua ‘o ngāue’aki he ta’u lahi pea to e fakafoki mai ‘o

fakatau mai ki he fonua ki he kakai 'o totongi'aki 'enau tukuhau. Ko u fokotu'u atu na'e 'i ai e case ko e case ko eni Sea ko u ki'i fie fakalave atu ki ai. 'Oku 'i ai e ki'i fonua pē ko e ki'i motu 'oku ui ko Fonualei. Ko e keisi ko eni 'oku fu'u matū'aki fakaloloma 'aupito. Na'e hanga 'e ha tokotaha mei he Potungāue 'o e *Land and Survey* 'o nau hanga 'o fakalao'i 'a e kautaha ko eni. 'Osi ko ē hono fakalao'i pea nau hanga leva 'o tofi 'a e ki'i motu ko eni 'o tofitofi iiki pea ko e 'uhinga hono tofi ke makatu'unga ai 'enau ki'i fokotu'u fakatau paasipooti pē 'anautolu 'i he founa ko eni.

Ko e taimi na'e, na'a ku sio he faile ko eni pea na'a ku sio hifo ai ki he tu'uaki na'e fai na'e me'a atu e 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ni ka ko e Fakafongonga fika 1 ia 'o Tongatapu he 'aho ko iá 'o ne 'alu pea mo e fo'i *certificate naturalization* pē ko e nofo fonua 'o ha taha 'o makatu'unga 'i he fo'i tofitofi ko eni 'o lisi fakamomo iiki 'a e ki'i motu ko eni 'o ne 'eke ki he Minisitā pē na'e fakalao pea talaange ki ai he 'e Fakamaau 'e he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku 'ikai. Ka ko e founa na'e 'uhinga hono 'ai 'a e ki'i motu ko eni mo 'ai hono lisi mo 'ai hono kautaha na'e 'uhinga na'e ui pē ia ko e *South Pacific Air and Land Limited*. Na'e 'uhinga ko e fo'i makatu'unga ia 'o ha nofo fonua 'a ha taha ke 'i ai hano ki'i kongapi pea makatu'unga ai 'oku 'ikai ko e poini ke nofo fonua kae fakatau atu e paasipooti.

Sea ko u fokotu'u atu ko e *Ashika* 'oku 'ikai ke u tui au ki he lave 'a Ha'apai 13 ke to e 'ave ki he Komisiona he kuo lava ia. 'Oku ou fokotu'u atu ke 'ave ki he Fakamaau'anga 'a e 'ū keisi ko ia kuo 'osi talamai tonu 'e he Komisiona 'o e *Ashika* kuo 'osi māhino 'a e keisi ia ko iá ke 'ave 'o faka'ilo. 'A ia 'oku 'ikai ke u poupou au ke to e 'omai e *Ashika* 'o to e kau 'i he lisi ko eni he kuo 'osi mau hono ngaahi 'eviteni ke 'ave mu'a ia ki he Fakamaau'anga ke fei mo *prosecute* 'a e kakai ko ia.

Sea 'oku lahi ko e fu'u lisi ko eni 'oku ou ma'u te tau foki ki he ngaahi palopalema ko eni ka ko e laumālie ia 'oku 'omai 'e he Nōpele fika 1 pea ko u tui pē au ia 'i he ngaahi makatu'unga lelei 'oku ne 'omai uēsia e tukuhau 'oku tukuaki'i ha ni'ihi heni pea 'oku 'i ai 'a e faihala ke 'ohake kotokotoa mo tautolu ha to e ngaahi lisi 'oku kau atu ai hono fakatau e Niuvākai 'aki e 1.5 miliona ka 'oku 'ikai ke a'u hono mahu'inga 'o'ona 1 kilu. Ko e 3 miliona ko eni ko ē 'o e *Sea Star* ka te tau hoko atu. Ka ko u pehē Sea ko u 'oatu 'a e lisi ko eni ke tau kamata 'aki ka u toki hanga toki 'oatu 'a e toenga ko eni fakapepa ke fakahū atu ke fai 'a e ngāue ko ia e Komisiona. Na'e 'ikai ke tau 'amanaki te tau 'i he tu'unga ko eni ka ko e laumālie ia kuo me'a mai mo e Nōpele ke tau 'i ai ka 'oku 'ikai ke u tui au ko ha fu'u me'a ke tau hoha'a ki ai 'o fu'u longoa'a ka tau 'ai fakalelei pē ia 'o fakahū ki he Komisiona ke hoko atu 'a e ngaahi ngāue fakalao ko eni. Ko e ki'i fokotu'u atu pē ia Sea ke poupou'i e me'a 'oku hoha'a ki ai e Nōpele fika 1 'o Vava'u. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o e fonua, tapu ki he Hou'eiki Fakafongonga 'a e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua mālō e fakalaumālie e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale. Sea 'oku ou tokanga atu ki he fekau 'e 10. Ko e fekau ia na'e 'omi e Sīhova ke fai 'aki hotau tatakai. Pea 'oku kātōi ia 'i he fakakaukau ko eni 'e ua. Ko e 'ofa ki he 'Otua 'aki e kotoa ho loto, 'atamai mo ho'o laumālie. 'Ofa ki ho kaungā'api ...

Taimi: 1410-1415.

‘Eiki Minisitā Ako: ...ke hangē ko ho’o ‘ofa kiate koe. Na’a ku fanongo ‘anenai ki he feme’a’aki ‘o felāve’i pea mo e mo’ui ‘a e Palēmia. Na’a ku ongo’i lifusia ‘aupito au. Ko e Palēmia ko e taki ia hotau Pule’anga. Pea ko e taha ia ‘o kitautolu. Hangē ‘etau fokotu’u ko eni ko ‘etau hanga ‘o fakamālohi’i ‘a e Palēmia ke fai ‘a e fakaukau ko eni ki ai. Ka ko u kole atu hou’eiki ko ‘etau nofo ‘i hotau ki’i fonua faka’ofa’ofa ko eni ‘oku tau nofo he ngaahi kupu fekaukau’aki. ‘Oku ‘ikai ko e ‘Eiki Palēmia pē ‘oku fai ‘a e feme’a’aki ki ai. ‘Oku ‘i ai hono uaifi ‘ofa’anga. Ko e hā ‘ene fakakaukau mai ki he feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘o felāve’i mo hono husepāniti. ‘Oku ‘i ai hono foha mo ‘ene fānau. Ko e hā ‘etau fakakaukau ki he’enu fanongo mai ki he’etau feme’a’aki kitautolu ‘atautolu Fale Alea eni ‘o felāve’i pea mo e mo’ui ‘a e ‘Eiki Palēmia. Pea ‘oku ou kole Hou’eiki. Fakamolemole ko hotau kupu pē ē. Tau ongo’i pē kapau ‘e hoko mai ha me’a pehē kiate kitautolu. Ko e hā ‘a e fakakaukau ‘a hotau ngaahi hoa? Ko e hā ‘a e fakakaukau ‘etau fānau? Ko e hā ‘a e fakakaukau hotau kāinga ‘enu fanongo mai ‘i hono ‘ohake pehe’i ‘i he Fale Alea ‘o Tonga. Ko ia ‘oku ou kole atu. Tuku mu’a pē ki he ‘Eiki Palēmia pea mo hono famili, he ‘oku nau mea’i pē ‘enu tolu ‘a e me’a ‘oku totonu ke fai. Ka ‘oku hangē eni ia ‘oku tau ‘ohake ‘etautolu ke tukuhifo, hono ngēia mo hono langilangi ko e ‘Eiki Palēmia. Ko eni ‘a e taki ma’olunga taha ‘i hotau Pule’anga.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia Sea, ta ko e ‘u feme’a’aki na’e tamate’i ia ‘e he Feitu’u na Sea. Ko e fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Ako. Mole ke mama’o ke ‘i ai ha nofo ia ke tukuhifo ha taha ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea. Koe’uhi na’e ‘i ai ‘a e Lao Sea, he na’a ku ‘osi kole atu ‘anenai ke ‘omai ‘a e fo’i lao ko ia, pea ke ‘osi me’a mai ‘io ‘oku ma’u ‘e he Feitu’u na ‘a e fo’i lao ko ia, ‘Eiki Sea. ‘Oku tatau ai pē ha taha ‘i he Fale ni,

Fakamolemole ko ‘eku fakatonutonu ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā Ako. Ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku ke mea’i ko e tokotaha taki ia ‘i he fonua ni. Talu hono talanoa’i mai ‘a ‘ene tengetange ka ‘oku te’eki pē ke ma’u ‘e he Fale ni ha fakamatala falala’anga, ko e Minisitā Mo’ui pē na’a ne me’a mai ‘oku *confidential* ‘a e fa’ahinga tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. ‘I he tu’unga pehē, ‘oku hoha’a leva ‘a e kau Mēmipa. Pea a’u ki ha taimi ‘oku fehu’ia ko e hā koā ‘a e tengetange ‘o e Palēmia ‘oku *confidential* ai?

Ko e ‘Eiki Palēmia ko e tokotaha Taki ia ‘o e fonua ni. Talu hono talanoa’i mai ‘a ‘ene tengetangé. Pea ‘oku te’eki pē ke ma’u ‘e he Fale ni ha fakamatala falala’anga. Ko e Minisitā Mo’ui pē na’a ne me’a mai ‘oku *confidential* ‘a e fa’ahinga tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Pea ‘i he tu’unga pehē, ‘oku hoha’a leva ‘a e kau mēmipa ‘i he Fale ni. Ko e hā koā ‘a e tu’unga ‘oku *confidential* pehē ai ‘oku fakapulipuli ai ‘a e tengetange ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu’ilakepa: Pea ko e me’a ia ‘oku ou fie fakatonutonu atu ai. Fakamolemole pē. Talu hono talanoa’i mai ‘a ‘ene tengetange Fakamolemole pē na’a ke me’a ‘anenai kau kia au. Ka ‘oku ‘ikai ke u lave atu au ki he me’a ko ia.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ko e hā ho’o fakatonutonu?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu. Ko e tau’atāina ko ē ‘a e tangata ma’ana pē ‘oku puke pē ‘oku ‘ikai ke puke. Ko e *confidentiality* ko ia he ‘ikai ke lava ‘e he Fale Alea pē ko ha to e ‘eiki tene lava ‘o ta’ofi ‘a e me’a ko ia. ‘Oku tau pehē te tau lava ‘o ‘ai ha *procedure* ‘o e Fale ko eni? Ke tau hanga ‘o to’o ‘a e tau’atāina ko ia ‘o ha fa’ahinga taha ‘i he maama ko eni. Ko e fakatonutonu ia?

Lord Tu’ilakepa: Sea! Kuo ‘osi fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ke ngalivale ka ‘oku ‘i ai ‘a e lao fai mo ke me’a mai ‘aki ‘a e lao ko ia? He na’e ‘osi ‘oatu ki he Feitu’u na, ke fai hano vakai’i ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fehu’i atu ki he Feitu’u na.? Ka ‘oku ‘i ai ha lao pea ke me’a mai he ko e lao ko ena ko e lao kovi. Pē ko hai na’a ne fa’u ‘a e lao ko ia? Pea ko e me’a ia ‘oku ou fehu’i atu ai ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea, ke ke me’a mai. Mālō!

Lord Tu’ilakepa: Mālō Fakafofonga! Mo’oni ‘a e Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e lao kovi ‘i he fonua ni Sea.

Veivosa Taka: Sea! Ko ‘ene kovi ko ‘ene kau noa kia kita. Mole hoto tau’atāina.

Lord Tu’ilakepa: Ko tautolu ‘i he Fale ni. ‘Eiki Sea, ko e lao ena ‘oku ‘i hena pē ‘Eiki Sea. Te ke lava ke ke me’a mai ‘aki ‘a e lea pea fakanounou ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale ni, pea mo e taha ...

‘Eiki Sea: ‘Ikai ha’aku ma’u ‘aku ki he lao kae tuku mai ha faingamalie ke u to e kumi ...

Lord Tu’ilakepa: Na’e toki ‘osi eni Sea, ho’o me’a mai ‘oku ke ma’u ‘a e me’a ko ia he taimi ni.

‘Eiki Sea: ‘Oku ou ma’u ‘a e tohi kole.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku fakapipiki atu ai ‘a e fo’i Lao ko ē ke fai ...

‘Eiki Sea: Ko e Tohi Tu’utu’uni ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e Kalake.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko u kole atu ki he Feitu’u na ‘oku tānaki atu ‘i mui ‘a e fo’i lao ko ia ka tau fakanounou ‘a e feme’a’aki.

<004>

Taimi 1415-1420

Lord Tu’ilakepa: ‘O ua ‘e ‘ai ki ‘api. Tuku ‘a e kahī Fakafofonga ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na tuku ia.

Lord Tu’ilakepa: Tuku ‘a e ‘ai ki ‘api kovi ia...

Lord Tu'ilakepa: ... tuku 'a e 'ai ki 'api, pea tuku ho'o fa'a fielahi 'i he Fale ni, pea 'oua te ke fa'a 'ai ke talahu'i ha taha ki he Feitu'u na. Ko 'eku toki lave'i 'oku ke lahi 'ia au, tuku.

'Eiki Sea: Fakafofonga kātaki na'a ku 'osi lave atu ki mu'a ko e me'a ko eni ...

Lord Tu'ilakepa: Pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'ia moutolu he me'a 'ia moutolu ko eni ki'i kau temo 'oku ou fokotu'u atu ...

'Eiki Sea: Fakafofonga te u fakatokanga atu pē 'ikai?

Lord Tu'ilakepa: ...'ai 'o tau ō 'o patō 'o fuhu leta 'i hē pē ko hai 'e mālohi pea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, fakatonutonu atu mu'a 'oku 'ikai ke si'i fie fuhu ha taha.

'Eiki Sea: Kātaki 'o me'a ki lalo...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai 'oku ou sio ko e 'ai pē tipeiti kuo 'ai ke mou 'ai tā....

Vātau Hui: Sea kole fakamolemole atu kau ...

'Eiki Sea: Fakafofonga me'a ki lalo,

Lord Tu'ilakepa: Hu'i 'a e leta fuhu, molū.

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo fakafofonga.

Vātau Hui: Sea talu 'a e fakamalanga pea mo e me'a 'a e ...

'Eiki Sea: Fakafofonga 'o e ongo Niua na'e 'ikai ke u 'oatu hao taimi. Me'a hifo ki lalo.

Vātau Hui: Mālō.

'Eiki Sea: Mālō.

'Eiki Minisitā Ako: 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e leta fuhu 'i 'api.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Ako 'oku 'ikai ke u faka'atā 'a e tēpile 'i he taimi ni he 'oku ou lolotonga lea, 'e tu'o taha pē 'eku lea pea mou me'a hifo ki lalo. Ko e me'a ko eni na'e 'osi 'ohake kimu'a 'i he 'etau *break*, Fakafofonga Nōpele fika 1 'o Vava'u, pea na'a ne me'a mai 'oku 'i ai 'a e Fokotu'utu'u Tu'utu'uni 'oku fakahū mai pea na'e 'osi 'oatu 'eku talí 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai 'a e kalake. Ko e lave ko ē ki he lao mo e 'ū me'a ko ia 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e 'ofisí ke vakai'i 'a e me'a ko ia pea toki fakafoki mai ki he Fale ni. Ko 'ene ngatá ia.

Hou'eiki 'oku 'ikai ke u to e fie fanongo ki ha feme'a'aki 'i he *issue* ko eni 'osi mahino 'a e tu'unga 'oku 'i ai ... nima ki lalo. Ko 'etau 'āsenitá eni kuo 'osi tufa atu hala ke 'asi ha me'a pehē ni 'i he

‘etau ‘āsenita, ‘osi eni ‘a e ‘aho ni ‘oku te’eki ai ke tau kamata, mou me’a hake ke tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato kae me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Veivosa Taka Fakafofonga Ha’apai 13)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki. Tapu pea mo e Hau ‘o Tonga, fakatapu ki he Ta’ahine Kuini kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā. Fakatapu atu foki ki he Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou’eiki Mālō ho’omou laumālie pea mālō ho’omou kei ma’u taimi ke fakahoko hotau fatongia. Tuku mu’a ke u ‘oatu ‘a e ki’i me’atokoni faka’aho ke mou me’a ki ai na’a tokoni ki he ‘etau folau hotau vaka.

‘Oku tau lolotonga feme’a’aki foki hou’eiki ‘i he Tohi Fokotu’u Tu’utu’uni ‘a Vava’u 16, pea te u ‘oatu ‘eku ki’i, “**pea ‘i he ngaahi ‘aho ko ia ‘i he tupu ‘o tokolahi ‘a e kau akonga na’e tupu ‘i he kau ‘Elinisitō ‘a e lāunga ki he kau Hepelū koe’uhí ko e ta’etokanga’i ‘enau kau fefine kuo mate honau mali ‘i he tufa na’e fai ‘i he ‘aho kotoa pē.**”

Hou’eiki ko e kongia ia ‘oku ‘oatu ke mou me’a ki ai, ko e *issue* ko eni ‘oku ‘omai ‘e he fokotu’u ‘āsenitā ‘i he ‘āsenita fika 1.1 ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Sea Kōmiti Kakato : .. .1 ‘A ia ko e fekau’aki pea mo e vahe ‘a e kau uitoú. ‘Oku ou tui ‘oku kau ‘i he lave ‘a e Folofolá, ‘oku ou lave sio ki ai, pea u vakai. ‘Oku fe’unga mo e fo’i lea ‘e 70, ‘oku ‘asi he tohi ko ení. Kapau ‘oku to e ‘i ai ha toe me’a ia ‘a ha toko taha. ‘A e mamafa tukituki ‘o e talanoa ki he fā’ahinga kakai ko eni. Pea ‘oku ou tuku atu, Vava’u 16, ke ke kātaki ‘o toe ‘omi e ngaahi puipuitu’a ‘oku ke fiema’u ke fakahokó, pea hoko atu ai ‘etau ngaahi feme’a’aki.

‘Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu’u na, Sea. Fakatapu heni ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia, mo e Hou’eiki Kapinetí. Pehē foki ‘a e fakatapu heni ki he Hou’eiki Nopelé. Fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea, mālō mu’a ho’o laumālie lelei ki he ho’atā ni, ka ‘oku ou fakamālō atu, Sea, ki he vahevahe ‘a e kongia folofola ko ená, pea mo e Hou’eikí. Pea ‘oku ou faka’amu pē, Sea, ke tānaki atu ‘a e Folofola ko ‘ení, ‘oku ou ‘ilo pē, sai pē kae toki tokoni mai pē ‘a e ‘Eiki Nōpele pea mei Vava’ú, ki he fo’i kongia folofola ko ‘ení. ‘Ikai ke u ma’u pē ko e tohi fē, Sea, ka ‘oku ‘asi ‘i he Tohi Tapú. Ko e lotu ta’e’i ai hano melé hono tokoni’i ‘a e kau uitoú, mo e tamai maté.

Ko ia, Sea, ‘i he ‘aneafi, na’a ku fakamalanga ai, pea ko e fokotu’u ko eni ko ē ke ‘i ai ha vāhenga ‘a e kau uitoú, ka u ki’i to e fakamanatu atu pē. ‘A ia ko e fokotu’ú.

Lord Tu'i'āfitu : Sea, fakamolemole pē ki he Fakafofongá, 'oku ou faka'apa'apa ke

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ko e me'a ko ena

Lord Tu'i'āfitu : Ko e filōsefá ia, Minisitā Pa'anga, ko e Toketā Filōsefá ia he Teolosiá. Ko au ia, ko e hangē pē au ia ko e kau toketā ko ē 'oku te'eki ai ke u *qualify* au ki he me'a, ko e *General Practitioner* pē. Tapu mo e Minisitā, ko e a'ua'u mo'oní e, 'a e Toketa Filōsefa ko ē. Na'a faifaí ka u 'alu atu au mo e hele tafá, talamai 'e ia ta ko ē ko e mofi ia, ko e niuomōnia.

'Akosita Lavulavu : Mālō 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga, ko e lotu mā'oní'oní, mo e ta'ehano melé, 'i he 'ao e 'Otuá, ko e Tamai. Ko 'eni ia. Ke 'a'ahi ki he ngaahi tamai maté, mo e fefine kuo mate hono malí, 'i he'enau mamahí, pea ke faka'ehi'ehi 'i he me'a 'oku mamahi aí, 'o ta'emele. Mahalo ko e ki'i me'a ia 'oku ke fiema'u ke fakahoko atu.

Fakama'ala'ala ki he Fokotu'u Tu'utu'uni ki he kau uitou

'Akosita Lavulavu : Ko ia, Sea. Fakafeta'i Sea, mālō. Ko ia, Sea, 'ai ko ē e fokotu'ú, ko e fokotu'u 'a e tokoni'i 'a e ngaahi fa'ē uitou, ke nau ma'u ha vāhenga, pa'anga 'e 100 'i he māhina. Ko e tokoni ko eni ma'a e kau uitou, 'oku si'isi'i 'enau ma'u'anga pa'angá 'i he pa'anga 'e 5,000 'i he ta'u. Pea ko e tokoni ko ení, 'oku fakangatangata pē ia ke ngata pē 'i he ta'u 'e taha. 'A ia ko e anga ia 'a e fokotu'u, ki he fokotu'u ko eni ko ē ke 'i ai ha vāhenga 'o e kau uitou. Ka 'oku ou faka'amu pē, Sea, ke u vahevahe atu 'a e 'uhinga 'oku 'omai ai e fokotu'u ko 'ení.

'I he ngaahi māhina kuo hilí, Sea, na'a ku lele atu ki he ki'i me'afaka'eiki, pea ko e me'afaka'eiki eni 'a e tamai, pē ko e tangata'eiki, na'e fakahoko fatongia 'i he taha e ngaahi Potungāue faka-Pule'angá, pea na'e hoko ia ko e faka'uli. Pea na'e fakafokifā e me'a na'e hokó, Sea, pea pekia ai e tangata'eiki ko ení. Pea ko 'ene pekia ko iá, Sea, 'oku tuku mai e hoá, pea mo e fānau 'e toko 4 nai. Tamasi'i lahi, 'oku kei ako *high school*, pea ko e toenga leva 'oku nau kei lautohi. Ka ko 'eku sio ko ē ki he ki'i fānau ko ení, pea mo e uitou ko ení, Sea, faka'ofa lahi 'aupito. 'I he taimi tatau, Sea, ko e kau uitou ko eni he vāhenga Vava'u 16, 'oku nau toko 18. Pea ko e taimi 'oku ou lele atu ai ki Vava'ú, kuo u fa'a feinga pē ke u kumi haku taimi ke u vakai ki he kau uitou ko eni hoku vāhengá. Pea ko e hā pē ha'aku si'i me'a 'oku ou ma'ú, 'oku ou lele atu mo ia ke fakahā pē 'eku 'ofa kiate kinautolu, Sea. Pea ko e anga ia 'a e fokotu'u, Sea, pea mo e kole ke poupu'u ange mu'a 'a e fokotu'u ko 'ení, 'oku fakalotu pē, fakalaumālie 'a e fokotu'u ko 'ení, pea 'e lava ke tokoni lahi 'aupito ki he si'i kakai uitou ko 'ení. Pea 'oku ou tui, Sea, ko e 'epoki eni 'oku hikito ki ai 'a e siate folaú. 'Oku tonu ke tau fou ai 'a e Fale Alea 'o Tongá. Pea tau faka'ilonga'i 'i he 2018, 'a e to'u Fale Alea 'o Tongá, kuo tau fakakau mai 'a e kau uitou mo e kau tamai maté, 'i he tēpile 'o e masivá.

<006>

Taimi: 1425-1430

'Akosita Lavulavu : ..'aki 'etau fakakakato 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'oku 'omai hangatonu 'e he Tohitapú, ke tau fai ki ai. Pea ko e anga ia 'o e fokotu'u Sea, ke 'i ai ha vāhenga 'a e kau

uitoú. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu'u na Sea, hūfanga pē mu'a ke fakatapu kuo 'osi aofakí. 'Oku 'i ai 'a e pou pou ki he fokotu'u ko eni 'a Vava'u 16. Ko e kolé pē ke ki'i fakalahi pē mu'a Sea, kae toki tukuatu ki he Pule'angá ke nau ... Ko e 'uhinga lahi pē foki 'etau..'a e fokotu'u mai foki ko eni ke tokoni'i 'a e kau uitoú Sea, he ko e 'uhingá he kuo mole 'a e paletu'á ia. Ko e taimi tatau pē he ngaahi 'ahó ni foki Sea, lahi 'a e kakai fefine ia 'oku ngāue lelei 'aupito, ka ka mole atu kinautolu, 'oku si'i faka'ofa 'a e mātu'a tangata, 'oku nau uitou tangatá. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē hono tokoniá. Ka mālōlō leva 'a e tamaí, hangē ko e fokotu'u haké, ke 'i ai pē ha ki'i tokoni ko e 'uhingá pē mo e fokotu'u tau pehē pē ke lele ta'u tahá, 'i he taimi fakamamahi ko iá, kae 'oleva tau pehē pē kuo ma'u ha faingamālie, pē ko ha ngāue 'a e uitoú, ko e 'uhingá ke tauhi 'aki 'a e fānaú. Me'a tatau pē 'oku hoko ki he ngaahi tamaí. Ka mole leva 'a e fa'e, 'oku ou tui 'e faingatā'ia pē mo e tamaí. 'Oku ou tui pē 'oku tonu pē ke 'oange pē 'a e *benefit*- tatau 'a eni ko ē 'oku tu'uaki mai ko eni 'e Vava'u 16 Sea. Ko e 'uhingá pē ke ki'i langalanga hake 'a e mo'uí, tauhi 'a e fānaú, pea toki ma'u ko ia ha faingamālié hangē ko e fokotu'u 'a Vava'u 16, ke 'osi 'a e ta'u 'e tahá, kuo lava fai hono fatongía, pea toki vakai'i mei ai. 'Oku 'i ai 'a e pou pou, ka ko e kolé pē ia ke fakalahi. Ke 'oua pē mu'a 'e fakangatangata 'a e kau uitou fefiné, kae kau atu ai pē mo e matu'a tangatá ai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 5 Minisitā Fakalofofonuaá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua : Mālō Sea pea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'una, pehē foki 'eku fakatapu ki he Tokoni Palēmiá, kae'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. 'Oatu 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, pea pehē foki 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ki he finemotu'á ni, ke fai pē Sea ha tokoni pē, koe'uhi ko e fokotu'u ko eni mei Vava'u 16. Ko e fie 'ohake pē 'e he finemotu'á ni ia 'a e ngāue, 'oku lolotonga fakahoko 'i he Potungāue 'o e Ngāue Fakalotofonuaá. Lolotonga foki he taimí ní, 'oku 'i ai 'a e *project*, ko e feinga ke fakasi'isi'i 'a e masivesivá. 'A ia ko e *project* ko eni, 'oku ou tui 'oku ngāue fakataha pē pea mo e Potungāue Akó. 'Oku fai 'e he *World Bank* ia 'a e savea ke nau sio ki he kakai ko ē 'oku masiva 'ango'ango taha ko ē mahalo ki he peseti 'e 5 ma'ulalo tahá. Pea ko e ngāue leva te nau hanga ko ia 'o fakahokó, ko hono totongi 'o e ako 'a e fānau ko ia 'i he ngaahi fāмили ko iá, mei he *High School* kakato 'a e ta'u ko ia ko ē 'oku ako ai he *High School*, pea mei ai leva koe'uhi ke toki ma'u hano faingamālie koe'uhi ke hoko atu 'ene feinga akó. Kaikehe ko e fo'i tu'unga ko iá, 'oku lolotonga fai e ngāue, pea 'oku *launch* 'a e polokalama ia ko iā 'i Nōvema. Na'e totonu ko e māhina ni, ka 'oku nau kole mai koe'uhi ke toki fakahoko ia 'i Nōvema. Ko 'ene tu'u ko ia he taimí ni 'a e ngaahi tokoni ko ia ko ē 'a e Pule'angá, ki he kakai ko ia ko ē 'oku nau .. tau pehē ko e kakai ko ia 'oku faingatā'ia. Ko e savea ko ia na'e toki fakahokó, na'e fe'unga mo e toko 1mano 1 afe. Ko e tokoni ko ia 'oku fai ko ē 'e he Pule'angá, ko e fo'i toko 932 pē, kuo lava fai 'a e tokoni ko iá, 'o pa'anga 'e 75 he māhina. Ko 'eku 'ohake pē 'e au ia 'a e 'ū fakamatala ko eni, 'e Sea, koe'uhi ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Ko e taha 'o e polokalama ko ia, na'e fakahoko 'aneafi 'a e ki'i polokalama 'a e tafa'aki ko ia ko ē ki he Toli Foi'akaú. 'Oku nau feinga foki eni he taimí ni 'a Nu'u Sila, ke 'ohake 'a e tokolahi ko ia ko ē 'o e kakai fefine, 'oku ō ko ia ko ē he toli fo'i'akaú, ke mei palanisi pē mo ekakai tangata ko ia 'oku ō 'o toli fo'i'akaú, 'a ia 'oku nau 'osi kamata 'a e polokalama ko iá 'i

Nu'usila, pea tatau pē mo 'Aositelēlia. Ko e fakakaukau pē..

<008>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'oku 'omai 'i heni Sea koe'uhī 'oku 'i ai kakai te nau lava nautolu 'o ō ki muli 'o ngāue mai 'oku nau kei ma'u nautolu 'a e ivi fe'unga koe'uhī ke fai e ngāue ko ia. Ka koe'uhī mo e ngaahi polokalama ko ena 'a 'Aositelēlia 'oku nau sio leva kinautolu ke 'ave 'a e kakai fefine ke nau, ke fai hono ako'i kinautolu. Pea 'oku ou tui 'oku kau pē ki ai pea mo e *project* ko eni he *Tonga Skills* hono feinga'i ko ia 'a e kakai fefine ke fai hono ako'i kinautolu ke nau lava 'o fai e ngāue ko ia ko ē tokanga'i e kau vaivai, ko e *hospitality*, nau ngāue he ngaahi hōtele, 'ū ngāue pehē 'e faingofua ko ia ko ē ki he kakai fefine. Ka ko e anga pē hono 'ohake 'o'ona heni Sea na'a fakapotopoto ange koe'uhī, ke, koe'uhī ko e polokalama ko eni 'oku fakahoko ko eni mo lava e savea ko eni koe'uhī ko kinautolu ko ia ko ē 'oku fu'u faingata'a'ia 'e malava leva e Pule'anga fakataha mo e *World Bank* 'o tokoni ki hono ako'i ko ia ko ē fānau, ta'u ko ia *high school* kapau ko e foomu taha 'alu ki he foomu ono pē foomu fitu, ko e fokotu'utu'u ia. Pea ko u tui pē Sea ko e fakakaukau pē ia 'oku 'omai ko ē ko ē 'i he taimi ni, 'oku lahi pē ngaahi faingamālie pea hangē ko 'etau fānau fefine 'oku 'osi 'omi 'e Nu'usila mo 'Aositelēlia. Pea 'oku fai e, 'a e fakataha 'i he uike kaha'u ki Solomone fekau'aki ko ia ko ē pea mo e toli fo'i'akau pea ko u fiefia foki koe'uhī ko e laumālie lelei 'a e Minisitā ko ia ko ē 'o e *Commerce* ke 'omai 'ene 'Ofisa ko ia ko ē *Expert* 'i he tafa'aki ko eni ke ne fai e ngāue ko ia hono fa'u ko ia 'a e *policy* fekau'aki ko ia pea mo e toli fo'i'akau mo e 'ū ngāue kehe pē 'oku 'amanaki mai 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia koe'uhī ke 'oange ki ai 'etau fānau pea, kae kau ai pea mo e fānau fefine mo e kakai fefine. Ko e, 'oku mahino ia he savea ko eni ko ē 'oku fakahoko 'oku 'ikai ngata pē ia he kakai fefine 'oku *widow* tatau pē mo e kakai tangata *widow* 'a e palopalema tatau pē 'oku uēsia kotoa pē kinautolu ai. Ka ko u tui pē ko e fakakaukau 'oku 'oatu ko eni ha, lahi pē ha ngaahi founa te tau lava ko ia 'o tokoni koe'uhī foki ko e kakai fefine kae 'uma'ā 'a kinautolu kakai tangata 'oku nau *widow* mo honau ngaahi fāmili. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Fakafofonga 'o 'Eua 11.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea 'oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale kae 'atā ke fai ha ki'i poupu nounou pē 'Eiki Sea. Fakamālō ki he Fakafofonga Vava'u 16 he 'omai e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea pea ko u poupu fakataha pē au ia. Ko e tokoni ko eni ki he kau faingata'a'ia mo e kau pensoni 'oku pa'anga 'e 75. 'A ia koe 750 pē he, pa'anga 'e 75 he māhina. 'A ia 'oku meimei pa'anga 'e 900 pē ia he ta'u 'e taha. Ko e ki'i 1000 'e, ko u tui 'oku si'isi'i pē. Ka ko e, ko u tui ko e tali ia 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā ko ē pea mei he Ngāue Fakalotofonua. Na'e 'osi fai e ngāue mai ia 'a e Pule'anga pea mo e *World Bank* mo fakahoko e ngaahi savea ke tokoni'i 'a e kulupu ko eni 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'ikai ke, totongi katoa 'a e totongi ako e fānau ko eni pea 'oku fakamahu'inga'i e fakasilini ia 'o 'oange pē ia ki he tauhi fānau. Pea 'ikai ke ngata pē ai 'oku nau to e tokoni'i mo e kakai Tonga ko ē 'oku nau hiki 'o nofo muli ki he teuteu'i nautolu ki he 'ātakai fo'ou ko ia pea mo 'oange sēniti ke nau kamata 'aki ai. Pea ko e ongoongo fakafiefia eni kuo vave kamata ke fakahoko polokalama ko ia 'i 'Okatopa. Ko ia ko u fokotu'u atu au Sea ta u tali 'e tautolu e fokotu'u pea tuku ki he Pule'anga ke nau muimui'i mo hoko atu e ngāue ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Ha’apai 12.

Fokotu’u ‘ave ki he Pule’anga Fokotu’u Tu’utu’uni Vava’u 16 pea savea’i tu’unga totonu kau faingata’a’ia he fonua

Mo’ale Fīnau: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he toenga e Hou’eiki. Sea ko e issue ko eni ‘oku ‘ohake he Fakafofonga ‘o Vava’u ko e, ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha taha ia to e fai ha’ane fakakaukau kehe mei ai koe’uhī he ‘oku kaunga tonu ia ki he mo’ui ‘a e kakai faingata’a’ia Sea. Ko, ‘i Ha’apai ‘oku ou ‘osi lava pē ke u sio loto Sea ki he kau *widow* ‘oku ou ‘ilo lelei ‘oku nau faingata’a’ia. Ka ‘i he me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki he ‘Eiki Minisitā ‘Eiki Sea ‘oku ou tokanga ki ai koe’uhī hangē kiate au kapau ko e mo’oni ē ‘o e ngāue ‘oku ‘osi hono fakahoko ‘oku totonu ke ‘osi ‘i loto he kulupu ko ia ‘a e kau *widow* ko eni ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga. Kapau ‘oku ‘ikai ke nau ‘i loto he fo’i lisi ko ia pea ko u pehē mahalo ‘oku ‘ikai ke a’u e savea ka nautolu ko hono ‘uhinga kapau te tau hanga ‘o to’o fakakupukupu *widow*, kau faingata’a’ia pea ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Mo’ale Fīnau: ‘e lava leva ke fehū’aki e ngaahi hingoa pea ‘e, kaekehe, ko ‘eku poini ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi me’a ia ‘oku totonu ke fai hono tātaki fakamā’opo’opo ke maau. Fakatātā Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e uitou ia mo e fānau ‘e toko 7, ‘oku ‘i ai e uitou mo e fānau ‘e toko 2. ‘A ia ke *categorize* kinautolu ko e ‘uhingá ke meimei ke, tukukehe kapau ‘oku, ko e fakakaukau ia ke taki pa’anga ‘e 100 kotoa pē, neongo ko e uitou ko ē mo ‘ene fānau ‘e toko 7, mafasia ange ia he uitou ko ē mo e fānau ‘e toko 2.

‘A ia ko ‘eku poini ‘Eiki Sea ke tukuange pē mu’a ki he Pule’angá ‘a e *issue* matu’aki pelepelengesi ko eni he ko ē ‘oku ‘i ai e savea ki he kau faingata’a’iá. Na kuo taimi ke tau ‘unu ki he polokalama *social welfare* ko ena ‘a eni ‘oku lele he ngaahi fonuá ‘Eiki Sea. ‘Ai pē fo’i *category* pē taha, faingata’a’ia. Pea ‘ai e saveá ke tonu, ‘ai ke ‘oua to e fai ha, ‘ai ke ma’a e saveá. Pea kapau ‘e ma’a e savea ko ē ki he faingata’a’iá, ‘e ‘i loto ai e uitoú pē ko e uitou mo’ui. Mea’i Sea ‘oku ‘i ai e kau uitou ia, ‘alu e husepānití ia kae li’aki, ‘a ē ‘oku tau pehē ko e uitou mo’uí ia. ‘A ia ‘oku kei mo’ui pē hoá ka ‘oku li’aki. Ko e ‘uhingá he ‘oku nofo tokotaha ‘i ‘api ‘ikai ke ‘i ai hano falala’anga. Tuku kehe kapau ‘oku mo’ua he Pule’angá ke tauhi. ‘A ia ko e ‘ū me’a ko iá ‘Eiki Sea ko u pehē, ‘ave ki he Pule’angá ke nau hanga ‘o kumi ke ma’u e mo’oni mo’oni ‘o e faingata’a’iá. Na kuo taimi ke tau ‘unu ā ki ha fo’i sisitemi ‘e taha, tau pehē pē faingata’a’ia, ‘i loto ai e uitoú, ‘i loto ai ha taha ‘oku li’aki ‘e hono malí, ‘i loto ai ha taha ‘oku tau pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u’anga mo’ui mo e me’a kātōa ko iá Sea. Ko ia ko u ‘atu e ki’i pou pou ko eni, ko u pou pou ki he fokotu’u mei Vava’ú ka ‘oku ‘omi ‘e he Minisitā ia ‘a e to e, ‘a e fakakaukau ‘oku ‘i ‘olunga ai ‘Eiki Sea ke tau fakatahataha’i ā, faingata’a’ia. Ko e ki’i pou pou pē ia ‘Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Fakafofonga Niua 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afíó pehē ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Sea ko e tu’u hake ‘a e motu’a ni ke u kau ai pē ‘i he pou pou, fokotu’u faka’ofo’ofa kuo ‘ohake ‘e he Fakafofonga 16 ko ia ‘o Vava’ú. Pea ‘aneafi na’a ku ongo’i ‘aneafi

‘a e māfana noa pē hoku lotó he ne tō e lo’i fofonga ‘o e Fakafofonga 16 ko ia ‘o ‘Euá, pea mahino ‘oku ongo ki he loto e Vava’u kotoa, Fakafofonga 16 ‘o Vava’ú. Pea mahino kiate au Sea ‘oku ongo ki tou lotó. Sea, ko ‘eku to e ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia, ko u pou pou au ki he Fakafofonga ko ia ‘o Ha’apai ke ‘ai ke ma’a pea fakapapau’i ko hono ‘uhingá ke tonu ‘a e fo’i savea ko ía. Ka ko ‘eku to e ki’i fehu’i ki he Fakafofonga 16 ko ē ‘o Vava’ú. Fēfē leva eni. ‘Oku ‘i ai e ki’i finemātu’a, hūfanga he fakatapu, ‘oku te’eki ai ke mali ia ka ‘oku ‘i ai e ki’i fānau ia ‘e toko 4. Ka ko ‘eku kolé Sea, si’i faka’ofa ‘aupito mo nātou ia, kei faka’ofa ‘aupito mo nātou ia. ‘Ikai ke ‘i ai ha ma’u’anga pa’anga ka ko ‘eku kolé, kau mo nautolu, tau pehē, kau atu ai pē mu’a mo nautolu he uitoú Sea koe’uhí ke kau ia ‘i he fokotu’u faka’ofa’ofa ko eni ‘a Vava’u 16. Pea ko ‘eku fokotu’ú Sea ko u pou pou atu. Ko u pou pou atu ke tau tali ā Sea he kuo mahino pea kuo napangapangamālie me’a kotoa mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

Lord Tu’i’āfitu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga

Lord Tu’i’āfitu: Ko au Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 16 ‘o tali e fehu’i ‘a

Lord Tu’i’āfitu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 17 kae toki hoko atu.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakatō. Pea ko u fakamālō heni Sea ... kau kamata pē mei he ‘Eiki Minisitā ‘i he tokoni na’e lava ke ne fakahoko mai Sea. Faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā mo e fakamālō lahi ki ai pea mo e potungāue ‘i he ngaahi ngāue lelei mo lahi ‘aupito ‘oku nau fakahoko. Ko u faka’amu pē Sea ke u tokoni atu pē he, ‘i he fokotu’u ko ení, ko e fokotu’u ko ení Sea ma’a e kau uitoú ‘oku ‘i lalo ‘enau ma’u’anga pa’anga ‘i he pa’anga ‘e 5000 ‘i he ta’u. Pea ko u tui Sea ko e ngaahi polokalama ko eni ko ē ki he tolí, tokoni lahi ‘aupito ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘oatu ai e ki’i fo’i taimi ta’u ‘e 1.

<001>

Taimi: 1440-1445

‘Akosita Lavulavu: ... ‘i loto he ta’u taha ko ia Sea ke ‘i ai ha faingamālie ke lava ‘o tokoni’i e kau uitou ko eni ke nau ma’u ha’anau ma’u’anga mo’ui fo’ou. Pea ko u tui Sea ko e me’a ko eni ko ē ki he totongi ko ē totongi ko ē ‘a e ako ko e *issue* kehe ia me’a ia ki he fānau ako. Ka ko e me’a ko eni Sea ko e me’a ko ē ‘a Niua fakamālō lahi ‘aupito kia Niua he, Niua 17 ‘i he fehu’i. ... tau Sea ko u fie fakamāhino pē heni ko e fokotu’u ko eni ma’a e kau uitou ‘oku, pē kuo pekia ‘enau husepāniti. Ko e me’a ko eni ko ē ki he hūfanga pē he fakatapu ke ‘i ai ha fa’ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane mali ka ‘oku ‘i ai e fānau. Ko u tui Sea ko e *issue* kehe ‘aupito pē mo ia pea mei he

kau uitou. Ko e anga pē ia e ki'i tokoni atu. Pea kapau, ko e me'a 'ata'atā pē 'a e Pule'anga Sea he 'oku, ko e fo'i ko eni ko e uitou fakapālangi 'oku 'uhinga ia ki he si'i ngaahi fa'ē pē ko ha fefine kuo pekia 'ene husepāniti.

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi mali.

'Akosita Lavulavu: Ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai e fo'i lea ko e *widower* 'a ia ko e *widower* 'oku 'uhinga lea ia ki he mātu'a tangata kuo pekia honau ngaahi uaifi. Ka ko e, 'i he lea faka-Tonga ko e fo'i lea ko e uitou 'oku faka'uhinga ia ki he fefine pea to e 'uhinga pē ki he tangata ka ko e me'a pē ia 'a e Pule'anga ka ko e anga 'o e fakakaukau mo e fokotu'u 'oku 'omai Sea ko e kau uitou ke tokoni'i kinautolu he 'oku nau faka'ofa pea 'oku 'ikai ke fakatokanga'i he taimi lahi. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Nōpele Vava'u fika 2.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea ko u fakatapu ki he Tokoni Palēmia kae kapu e tala fakatapu ka u feinga atu ke fai ha tokoni ki he me'a 'a e Fakafofonga Vava'u 16 ki he 'uhinga e uitou. Sea kapau te ke me'a ki he Vava'u *Code* neongo 'oku 'ikai ke to e hoko ia ko ha lao he 'aho ni ko e Lao ko ē 'a e Vava'u *Code* 'oku hoa pē ia mo e maama 'o e folofola 'oku talanoa ai 'a e Vava'u 16 he mahu'inga 'o 'etau 'ofa'i ha taha. Ka 'oku pehē ni e Vava'u *Code* ia. Ko 'ene pekia pē hato mali tapu ke te to e mali. Pea ka ma'u lea 'oku ke to e 'alu 'o fai 'a e me'a tatau ko ē 'oku tapu'i he *Code* Vava'u hangē pē ko e tohi taki ko ē 'o e tangi tauhi. 'Ikai to e fakahela hopo'i koe ko ho 'alu pē 'a 'au 'o ngāue pōpula kuo ke 'osi fai ko e hia. Minisitā Polisi tali si'i hifo kae fai 'eku fakamatala ko eni.

Pea 'oku pehē ni lea 'a e tu'u ko ē 'a e Vava'u *Code* 'e Sea. Ko ha taha kuo tuku kehe'i ia ki tu'a 'ikai to e ngofua ia ke pehē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ... ki'i fakatonutonu mu'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i fakatonutonu eni Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e toketā mo'oni ē ko au ia ko e mofi pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e 'ai foki ko ē 'a e Vava'u *Code* ko u pehē au ko e *issue* kehe ia 'a e ta'emali. Tau lele pē he fo'i *issue* ko eni 'a e 'ai ko ē ke 'oua to e mali e uitou.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ke loto mamahi koe ai Minisitā.

Lord Tu'i'āfitu: Sea tapu mo e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e me'a mai ko ē 'a e Fakafofonga Vava'u 16 pea 'e tokoni mai 'a e Fakafofonga Nōpele fika 2. Ko 'eku tokoni eni. Pea 'oku hu'u pehē ni lea e 'uhinga e Vava'u *Code* Sea. Ko e kakano ko ē 'oku hoko 'a e ua 'e taha pē ia. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku fokotu'u

‘e he ‘Otua he ‘ikai to e fakamāvae ia he tangata. Pea ka faifaiange kuo pekia hoto husepāniti ‘a ‘Atama pē ko e tangata ko e uitou ia ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Vava’u *Code* he ‘ikai to e ngofua ia he Vava’u *Code* ke to e mali. Ko e tūkunga ia ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e fakatu’amēlie ko ē he ‘aho ni ‘a e Fakafofonga Vava’u ‘a e si’i ngaahi fa’ē pehē kuo loka kinautolu kuo tu’u e taimi ia ‘o e ‘ofa ‘e toki fakamāvae ‘e he mate pea ‘oku ‘asi ai mo e fa’ē paea, fānau paea ‘e muimui atu ia he’etau hanga ‘o faka’uhinga’i ko ē. Ko e ‘aho ni ko e ‘ofa pē te ne lava hangē ko e si’i me’a ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Vava’u 16. Te tau tānaki kotoa e folofola mo e lao ‘oku tau ‘alu ki he melino pē ko e *peace* pē ko e *justice* ‘e fa’o kotoa pē he fo’i lea ko e ‘ofa he ko e ‘Otua ko ‘ofa. Ko ha ‘ofa pehē hangē ko e feinga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘ene hanga ‘o fakamaama ke tau ‘ilo e tukufakaholo hangē ko ha kau fefine fa’ē fita ko ha si’a ngaahi fa’ē kuo tūkua mama’o e falala’anga kuo pule ‘a e langi ko e ‘uhinga ia ‘ene ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu’i’āfitu: ... ke tau hanga ‘o fakatokanga’i. He ko e uitou ‘oku tatau pe ia mo e tamai mate he ‘asi he lau ‘a e folofola. Fakatulou atu ki he tangata’eiki toketā pe ha taha *come to a stop – full stop* ‘a e mo’ui ia. Ko e fakamāvae ia he mate. Ka ko e feinga ko eni ke to e mānava hange ko e ngaahi kaveinga fakamāmani lahi *don’t left* ‘a hai *behind*. Ko u pehe ko e fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga ‘o Vava’u tonu ke ke ma’u mētali koe mei he *UN* he ‘oku ke kau koe he tu’uaki lelei si’i kau tukuhausia íkai ha’anau falala’anga mo e kakai ‘oku tamai mate, mole ‘ofa’anga ‘ikai ha falala’anga kuo ke hanga ‘o fakatokanga’i ‘i he Fale Alea ‘o Tonga. Pea ko e moto pe ia Sea ‘o e fonua ko e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a. Pea kapau ā ‘oku tau tofi’a’aki e ‘Otua ko ‘ofa tau fai ā ‘etau ngāue he lao mo e Konisūtone ‘i he ‘ofa pehē pē ‘a e ‘Otua. Sea ko u fokotu’u atu fakatatau ki he tu’unga e faka’ekonomika he ‘ikai ke fakahoa e lotu ia mo e ‘ekonomika.

Kuo pau pe ke hangē ko e me’afua ko e me’a faka’ata ‘a e ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki pau pe ke fusi mai ko e ha ‘a e me’a ‘e to e ki’i ‘ohake toki fakahu he fo’i nifo ko e kae lava ke ‘i ai ha *system*. He ‘oku teéki a’u ‘a Tonga ni ia ki he *welfare system* hangē ko e ngaahi sosiale ‘a muli. Tau fakafeta’i kuo tau si’i a’u tautolu ki he ngaahi monū’ia si’i kau tangata’eiki ko e ngaahi fa’ē fita ‘a hotau fonua ni kuo lave ai he monū. Pea ko hono to e fakahu hake ko eni ‘a e ki’i nifo ko eni ‘oua na’a talamai ‘e ha taha ‘e ta’e’ofa he’ene fa’ē. Ko e lea pe ia ‘a e Folofola he ka kole ha tama ki he’ene fa’ē he te ne ‘omai ha me’a kovi ki ai ma’ana. Pea ko u poupou atu Fakafofonga Vava’u 16. ‘I he tu’unga ko e Nōpele kinautolu ‘oku mau ongo’i ma’u pē ‘oku ‘ikai ke mau lava ke mau pu’aki ha pekia ‘o ha si’i fāmili masiva mo li’ekina . ‘Oku ongo’i ‘e he Nōpele ia ‘oku ‘ikai kakato hono fatongia, ka ‘oku lava foki ia ke tau fakalea mei he Tēpile ni, he’etau nonofo fakakainga. ‘Oku ou ongo’i lelei mo poupou lahi ki he me’a ‘oku ke fokotu’u, he ko homau fatongia ia ko e tauhi kakai mo e tokanga’i ‘a e tokotaha kotoa pē. Tukukehe pē homau vaivai, he ‘ikai ke tau nofo ‘i he vaivai , hangē ko e fa’a me’a ‘a e Minisitā Fefakatau’aki. Tau laka pē he ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fo’i maka, ka ‘oku tau tū’ulu, he ‘ikai ke tau tu’ulu, manga pē mo tau ‘alu. Sea, ko u fokotu’u atu. Ko e ki’i fakamaama vaivai pē ia ki he kole tokoni Fakafofonga 16. Kiate au tonu pē ke tafitonga lelei ‘a e fokotu’u e Fakafofonga ko u poupou’i ‘i he tu’unga ko e Nōpele pea ko e tamai au. Ko u faka’apa’apa atu salute poupou kakato atu peseti ‘e 101. Pea ko Vava’u ko ‘ene me’a pē ko e fokotu’u ‘a Vava’u, kau kotoa pē ‘a Vava’u ia. Mahalo ko e fekau hono 11mo e fekau hono 10. Toe pē eni ‘a e hele ko ē ‘a e Toketā..’Eiki Minisitā Pa’anga, ke ‘ofa ā ‘o

kau fakataha, hangē ko e lau ‘a Molitoni. ‘Eiki! ‘Eiki! Foki mei he langi, kuo a’u ‘a e kakai ki he mōlū ka ke nofo pē koe Minisitā Pa’anga ‘o me’a pē ki ho’o *apple* hē ‘omai ha ki’i fo’i ‘apele mo e fakatangī ‘oku fai atu mei Vava’u 16. Ko ia pē Sea, ‘a e fakahoha’a. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Hou’eiki! Ko e Fokotu’u ē ke tau pālōti?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ke u ki’i fakahoha’a atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā!

Tui ko e tokoni ki he masiva ko e fatongia pelepelengesi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko u fakamālō mo e fakatapu ki he Fale ‘eiki ni. Ko e ngaahi ‘isiū mahu’inga foki eni. Pea ko ‘etau talanoa pē foki ke tau felingiaki ko e hā, ha solova’anga ‘o e palōpalema. Ko u tui pē neongo na’e ‘i ai ‘a e ki’i ongo fakakata pē ‘i he ‘etau talanoa ‘aneafi. Ka ko u tui pē ko e tō ‘a e lo’imata ‘o e fa’ē ko eni koe’uhi ‘oku tau lau pē foki ‘etautolu ‘a e me’a kotoa, ka ko e momēniti ‘o ‘etau lau ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e fakalaumālie ‘oku māfana kotoa pē ki ai hotau loto Sea. Ka ko u fie ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau ko eni, na’a lava ‘o tokoni. Ko e motu’a ni ia ‘oku ki’i kehe ‘a’aku ia fakakaukau. ‘Oku ou tui mo’oni au ki he faingata’a’ia ‘a e kau uitou, pea ‘oku ou tui ki he akonaki na’e fai ‘e Paula ki he kāinga lotu ‘o ne hanga ‘o akonaki’i kinautolu. Ko e lotu mo’oni eni ke tau tokanga’i ‘a kinautolu ‘oku tamai mate. Sea!

<004>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... Sea ko e akonaki ko ia na’e fai ia ki he siasi ‘i he Fuakava Motu’a. Pea ko e akonaki ko ia he ko e palopalema ko ia ko e palopalema fakalaumālie ia. Ka u ‘oatu ‘a e ki’i huluhulu ko eni Sea. Ko e motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i polokalama ‘oku ou lele mai mo ia ‘oku ou a’usia ‘i he māhina kotoa pē. Ko e ki’i polokalama ko ia ko e ki’i polokalama ia hoku ki’i fāmili ‘o fekau’aki mo e kakai faingata’a’ia ko eni. Kā ‘oku ou ‘i he taimi ko ē na’e ‘alu atu ai ‘a e kau tākaki tukuhau ‘a e Pule’angá ki he ‘Eiki pea mo ‘ene kau fakalele ‘a e siasi ‘i he ‘aho ko ia, na’e talaange ‘e he ‘Eiki ke mou ‘ave me’a ‘a Sisa kia Sisa, tuku pē me’a ia ‘a e siasi mo e fakahoko ‘a e ngāue fakalaumālie ki he ‘Eiki pea mo ‘ene kau ‘Apositolo.

Te u lau atu ‘a e ki’i ‘a e ki’i me’a ko eni ‘a e ki’i Folofola ko eni ‘e Sea, ‘aho ko ē ‘o ‘Isaia, ko e fekau ‘a ‘Isaia ki he, pea ke lea kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ui ko e feilaulau. Pea ko e feilaulau ko eni temou fai ia koe’uhí ko e ni’ihi faingata’a’ia ko eni. Pea ko e akonaki ko ia na’e ‘ikai ke ne akonaki’i ‘aki ia ‘a e Pule’anga, kā na’a ne akonaki’i ‘aki ia hono siasi, pea na’a ne pehē leva ‘i he kupu 7 ‘o e tohi ‘a ‘Isaia vahe 58 ‘o ne pehē, ‘ikai, ko e ‘aukai eni ‘oku ou fili pē ko e feilaulau ‘oku ou fili ke tau ‘omai ‘a e masiva mo e fiekaia ke vahevahe ki ai ‘etau me’akai mo e ni’ihi ‘oku nau faingata’a’ia ‘o telefua, pea mo e ni’ihi ko ia ‘oku masiva.

Pea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ki’i ‘oatu ki’i fakakaukau ko eni ‘e Sea, ko au ‘oku ou falala taha pē au ki he ‘etau kau taki lotu. He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau konituleki ia ‘anautolu pē ko ha lao ke ne hanga ‘o akonaki’i kinautolu, ko ‘enau fo’i kāpasa ko honau konisēnisi mo honau laumālie ‘oku

tataki kinautolu 'e Sihova 'o fetu'utaki mai honau takí kianaotolu 'i he laumālie mā'oni'oni 'o ne fai 'aki 'o tauhi 'a e fanga sipi.

Pea te u 'oatu leva 'a e ki'i a'usia ko eni kau me'a ki lalo Sea. 'I he māhina kotoa pē 'oku ou talaange ki he 'eku ki'i fānau, kapau te ke 'i ai ha'o kofu fo'ou 'oku ke fiema'u ke ke hanga 'o ma'u pea ke hanga 'o 'ai 'a e ki'i kofu ko ia 'o fakamahu'inga'i ke ta o 'o fai'aki 'a e ki'i feilaulau ki he kakai masiva ko eni. Pea 'oku ou kole leva ki hoku ki'i fāmili, te tau ki'i 'aukai 'i ha fo'i houa kai 'e tolu, ka mou feinga ki ai, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke u to'o ha me'a na'e 'ai ke u hanga 'ave ki ha taha ke pehē 'oku 'i ai 'eku sēniti pe au 'ave. Ko 'eku ki'i fokotu'utu'u ko ē ko u anga ki ai 'i he taimi ni, ko 'eku 'aukai mo hoku ki'i fāmili 'i he ngaahi houa kai pea mau fakamahu'inga'i 'a e houa kai ko ia, kau ka 'i he lotu 'a e Uesiliana te u 'alu 'ave ia ki he Faifekau mo e Palesiteni. Ka u 'i he Katoliká, te u 'alu 'ave ia ki he Pātele, kau ka 'i he Māmonga te u 'alu 'ave ia ki he Pisope.

Ko e 'uhinga 'a e ki'i fakakaukau ko ia Sea, kapau te u hanga 'ai 'a e pa'anga 'e uanoa ki he houa kai 'e taha ko ia, pea u liunga 'aki pē ia 'a e houa kai 'e ua, ko e pa'anga ia 'e fānoa, ka u ka liunga 'aki ia ha fāmili 'i Tonga ni 'e tolumano, ko e 1.2 miliona ia 'i he māhina, ka ke liunga 'aki ia 'o 12, te ke fakatokanga'i 'a e silini lahi faka'uli'ulia heni, kā 'oku 'ikai te u tui 'oku totonu ke 'omai 'a e silini ko ia ki he Pule'anga ke ne fai hono tauhi 'aki 'a e kau masiva.

'Oku ou kei tui fakapapau pē ko e fatongia ko ia ke tau o 'ave ia ki hotau kau Taula'eiki pē ko e hā 'a e siasi 'oku tau 'i ai. Kā tau hanga 'o fai ha ki'i feilaulau ke makatu'unga ai 'a ia ko e taimi 'oku ou ta'ekai ai mo hoku fāmili pea tangi 'eku fānau mo hoku fanga mokopuna ko u talaange 'uhinga ho'o tangi ko e kolokolo ho keté tapu mo koe, pea tapu mo kitautolu. Pea ko e fo'i ongo faka'ofa ko ia ko e ongo ia 'oku ma'u 'e he uitou mo e masiva pea 'oku totonu ke ake ai 'a e 'ofa 'ia tautolu ketau ala ki hotau kato. Pea kapau 'oku ke ala hifo 'oku 'i ai ha pa'anga 'e tahaafe, pea ke to'o ia 'ave ki he Taula'eiki homou Siasi, ke tuku ke nau fai 'a e tokoni ko ia.

Sea 'oku ou faka'osi 'aki eni, kau ka to'o mai 'a e kavenga kotoa pē fonua ni, ko e halá ē, pea u pehē atu kāinga mou tānaki mai ho 'omou silini ke tanu 'a e hala. Ko e palopalema ē 'a e uitou mou tānaki mai ha silini 'o 'ave ki he Pule'angá pea ko e me'a ia 'e fai 'akí. Ko e tokoni'i 'o e masivá 'oku ou kei tui ko e fatongia pelepelengesi...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : .. ia 'o e kau taula'eiki kotoa pē, 'i he ngaahi siasí kotokotoa. Pea 'oku ou tui, ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai, tapuhā ke tau hanga, ala 'o tukuhau'i 'a e 'ofa ko ia 'a e 'Otua. Pea ka 'i ai ha tokoni 'a e Pule'angá, kuo 'ave ia ki he kau taula'eikí, ko nautolu pē te nau 'ofa mo'oni 'i he kakaí. Pea 'oku ou kole atu au. Sea, pē ko 'etau to e hikinima. 'Omai mu'a e me'á, ke tau fei mo tau sio ki ai. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'a e ki'i kukukuku ko eni kuo u a'usia mo hoku ki'i fāmili. Tau o 'o ki'i 'aukai. Ki'i vala fo'ou na'e 'ai ke tui 'e ho hoá, ki'i fakamahu'inga'i ia... Pea 'ai leva 'etau kau Taula'eikí, he'ikai ke 'alu ia 'o fakapone, pē to e kākā, he 'oku tataki ia 'e he laumālie 'o e 'Eikí 'o ne 'alu 'o kumi 'a e uitou 'o 'ave ki ai 'a e sēniti. Ko e ki'i tokoni atu pē ia, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘I ai ha me’a ‘oku toe fie me’a ki ai ha Hou’eiki. Me’a mai Ha’apai 12.

Fokotu’u ‘ave Fokotu’u Tu’utu’uni Vava’u 16 ki he Pule’anga ke kumi hono silini

Mo’ale Finau : ‘Oku ou fokotu’u pē, Sea, ke ‘ave. Tapu mo e ‘Eiki Seá, tapu mo e Hou’eiki. Fokotu’u atu pē, Sea, ke ‘ave pē ki he Pule’angá. ‘Ave pē ki he Pule’angá ke nau fakakaukau’i fakapopototo ‘a e me’a ko ení, ‘Eiki Sea, ke ‘oua na’a li’aki ha uitou pē ko ha faingata’a’ia he fonuá, Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu ke ‘ave pē ki he Pule’angá ke nau kumi hano silini. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai, Nōpele ‘o Vava’u mo ‘Eua.

Lord Nuku : ...(mate maika)...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tānaki ‘oku ‘omi ‘e Fika 3, pea mo e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Eua, ‘oku ‘omai ke kole ke kau atu mo e motu’a ko ē ‘oku faka’ofá, he ko e fo’i ta’u pē e taha. Pea kole ‘e he tokotaha ko eni ke kau ai. ‘A ia ‘oku faka’uhinga’i pē ‘e 16, ‘a e fo’i lea uitou. Ka ‘oku ou tui ko e tānaki ena ‘oku ‘omai ‘e he ongo Hou’eiki, pea tuku atu ki he Pule’angá, ke mou me’a ki he tohi Fokotu’u Tu’utu’uni ‘a Vava’u 16. Vava’u 16. Sai, Hou’eiki, tau hoko hifo ki he 4.1.2, Fika 18. ‘E Fakafofonga. To e ‘i ai ha me’a te ke to e me’a ki ai.

‘Akosita Lavulavu : ...(mate maika)...

Sea Kōmiti Kakato : Ngalingali ‘oku mate ‘etau maiká. Ka tau ki’i mālōlō ai, ka tau toki ...

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1525–1530

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Tu’i ‘o Tonga. Fakatapu ki he Ta’ahine Kuiní kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā Kapinetí kae pehē foki kau Fakafofonga e Kakaí. Hou’eiki, mālō ho’omou kei fakalaumālie lelei ke hoko atu hotau fatongia. Kae me’a mau Vava’u 16.

Fokotu’u ke pāloti’i Fokotu’u Tu’utu’uni Vava’u 16 ke tokangaekina makehe kau uitou

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakatō. ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu he ngaahi fakakaukau ‘oku lava ke tānaki mai ki

he fokotu’u ko ení. Ka ko u faka’amu pē Sea na’a lava ke fokotu’u ke tau pālōti’i mu’a ‘a e fokotu’u ko ení Sea. Ko e ‘uhingá pē ke ongo’i he ‘e si’i kau uitoú ‘oku tokangaekina makehe ...

<001>

Taimi: 1530-1535

‘Akosita Lavulavu: ... kinautolu pea tau fēmāhino’aki ai neongo ‘oku ‘ai ke tuku atu ki he Pule’anga ke fai hanau vakai ki he fokotu’u ko eni ka ko e anga pē fokotu’u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki ko e fokotu’u eni ‘a Vava’u 16 ke tau, neongo pē kuo mou laumālie lelei ki ai ka ‘oku ne loto pē ke fanongo mai e kāinga ke tau tali e ngaahi fokotu’u pea mo e ngaahi fakakaukau kuo tānaki mai ‘o ‘ave ki he Hou’eiki Pule’anga ke nau to e fakakakato ha ngaahi me’a kuo nau mea’i ‘e kau lelei ki he ngaahi fokotu’u ko eni ‘a Vava’u 16.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pea mālō ‘aupito Sea pea tapu ki he Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko ‘eku ki’i fokotu’u atu pē ‘a’aku ia faka’ofa’ofa ‘aupito ka tau tali *in principle* he ‘oku ‘i ai e ngaahi fokotu’u kehe mo e ngaahi fakakaukau ia ‘oku to e loloto ange ke fakakau pea kole atu ki Vava’u 16 ke kau mai ke tau fekau’aki mu’a hono fakakaukau’i e ngaahi me’a ko eni ka tau tali *in principle* ‘a e fo’i fakakaukau pea tau ngāue fakataha leva pē ko e hā ha founga ke tau lava ai ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko eni. Ko ia pē Sea mālō.

Pālōti’i tali Fokotu’u Tu’utu’uni fika 16/2018 ke ma’u vahenga kau uitou & ngaahi fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kuo māhino e me’a ko eni ‘oku ke me’a ki ai ‘e Minisitā ka mou fakahā mai pē hiki hake homou nima ki ‘olunga. Kalake ‘a e ngaahi me’a ‘oku tānaki mai fakakau ia ki he ngaahi fokotu’u ‘a Vava’u 16. Ko ia ‘oku laumālie lelei ki he Fokotu’u Tu’utu’uni fika 4.1.1 16/2018 Ke Ma’u Vāhenga ‘a e kau Uitou fakataha pea mo e Ngaahi Fakatonutonu kātaki ‘o fakahā mai hiki hake ho nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Hāvili Lavulavu, Mo’ale, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfītu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia kuo laumālie lelei ki ai e Fale ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ‘e fakahā loto. Mālō.

‘Akosita Lavulavu: ‘Eiki Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga.

'Akosita Lavulavu: Ko u to'o pē faingamālie ko eni Sea ke u fakamālō heni ki he Feitu'u na pea pehē 'eku fakamālō heni ki he Pule'anga pea pehē ki he Hou'eiki 'o e kōmiti he pou pou ki he fokotu'u ko eni mālō.

Fokotu'u Tu'utu'uni fika 18/2016 fekau'aki mo e fili kau Memipa Poate Pule'anga

Sea Kōmiti Kakato: Sai Hou'eiki mou me'a hifo ki he 'etau 'asenita hoko 4.1.2 fika 18/2016 Ke Fili 'e he Kakai 'a e Pēseti 'e 50 'o e kau Mēmipa e Poate. Kātaki Vava'u 16 fakama'ala'ala mai ho'o fokotu'u.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e Fokotu'u Tu'utu'uni eni 'a, kuo ke fakahā mai pea ko e, ko u faka'amu pē Sea ke u loto faka'apa'apa mo'oni eni ki he founa lolotonga 'oku fili atu ai e kau mēmipa ki he ngaahi Poate 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Ka ko u fie 'oatu pē ha ki'i pui puitu'a 'a e fokotu'u ko eni Sea. 'I he kuohili na'e anga'aki hono fili 'a e kau mēmipa pea mei he ngaahi vahefonua 'i Tokelau ke nau kau mai ki he ngaahi Poate 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku kau ai 'a e poate na'e kau ai 'a e Poate Mātaka pehē ki he Poate ki he Siaine he kuohili. Pea 'i he lolotonga ni Sea 'oku 'i ai pē 'a e poate ia 'oku fili 'e he Pule'anga pea konga leva fili 'e he kakai 'a e mēmipa ki ha kau poate ko e ngaahi poate ko eni.

Fiema'u Fokotu'u Tu'utu'uni fika 18/2016 ke taliui kau Poate ki he kakai

Ka ko e founa ko eni Sea ko e fiema'u 'a e taliui 'a e kau poate ki he kakai Sea 'oku fiema'u ha kakai na'e fili fakahangatonu mei he kakai 'o e ngaahi vahefonua 'oku 'i ai 'enau taukei makehe mo e 'ilo makehe ki he poate 'e fili mai ki ai. Fakatātā'aki eni Sea kapau 'oku 'i ai ha poate ko e mēmipa ko e toko nima. Ko e faka'amu Sea ke fakahoko pē fili ko ē kau mēmipa 'i he founa lolotonga kau mēmipa 'e toko tolu pea ko e toko ua leva Sea 'e fili ia pea mei he kakai 'a ia 'e lava 'o fili ha fo'i tokotaha pea mei he Tongatapu ni pea taha leva ke fili mai ia pea mei Tokelau mei Niua, Vava'u, Ha'apai pē ko 'Eua. Pea 'oku 'i ai leva e ngaahi poate 'e ni'ihi Sea 'oku toko ono e kau mēmipa 'i ai pea ...

<002>

Taimi: 1535-1540

'Akosita Lavulavu: ... 'e lava pē ke fili mai 'e he 'Eiki Minisitā pea mo e Kapineti ha fo'i toko tolu. Pea fili mai 'e he kakai ha fo'i toko ua pea mei Tongatapu ni. Pea mo e tokotaha pea mei he ngaahi motu tautahi, hangē ko Ha'apai, Vava'u, Niua pea mo 'Eua fakalukufua.

Ko e fokotu'u Sea, ke fakapapau'i 'oku ai ha le'o 'o e kakai, 'oku nofo 'i Tokelau, 'i he ngaahi Poate 'a e Pule'anga. 'Oku 'osi mahino lelei pē Sea, 'oku 'i ai 'a e kau Ha'apai ia pea mo e ni'ihi pea mei Vava'u. Ni'ihi ko e kau 'Eua, 'oku nau lolotonga kau pē 'i he ngaahi poate ko eni. Ka koe'uhī Sea, 'oku 'ikai ke nau me'a nautolu ia 'i he ngaahi vahefonua 'i motu ke nau 'ilo'i lelei pē te nau mea'i 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai pea mo e kakai 'o e fonua. Ka ko e

fokotu'u Sea, ke kau mu'a 'a e si'i kāinga ko eni ko ē pea mei Tokelau 'i he ngaahi poate ko eni. He 'oku 'i ai 'a e ongo makehe ia 'i he taimi ko ē 'oku fakafofonga' i mai ai pē 'e fili mai ai e kakai ha tokotaha pē pea mei he kakai ki heni 'i he Poate ko eni. Pea 'i he founa ko ia Sea 'e lava leva ke muimui' i lelei pē tokoni mai 'a e tokotaha ko eni 'oku fili mai, ki he ngaahi palopalema 'oku fehangaangai pea mo e kakai 'i he ngaahi vahefonua 'i tahi tautahi.

Pea ko e anga pē ia 'a e fokotu'u Sea, ke fokotu'u atu mu'a ke fakakau mu'a 'a e kau mēmipa ko eni ko ē 'i he fili ko ē kau mēmipa ko ē ki he ngaahi poate. Ke 'omai mu'a ha'anau kakai pea mei he ngaahi vahefonua 'i motu. Pea mo e ni'ihi pē lolotonga ko e lolotonga founa, founa lolotonga ko ē hono fili ko ē kau mēmipa 'oku faka'ofo'ofa pē Sea. Ka ko u tui kapau 'e to e tākaki atu 'a e founa ko eni, 'e toe lelei ange ke kau mai 'a e kakai ko eni pē ko e ni'ihi ko eni ko ē pea mei he ngaahi 'otu motu ke nau vahevahe mai. Hangē tau, fakatātā 'aki pē Sea tau pehē ko e Poate ko eni ko ē Fēfolau'aki Vaka Tahī. Ne 'i ai e ngaahi palopalema ia 'oku 'ilo' i ia 'e he kakai ka 'oku 'ikai ke mea' i ia he ni'ihi 'e he kau mēmipa ko eni ko ē 'i he poate lolotonga ē. Nau nofo foki nautolu ia 'i Tonga ni ka 'oku 'ikai ke nau nofo nautolu 'i Vava'u pē ko Ha'apai. Kae 'e meimei palopalema tatau pē 'oku fehangaangai mo e kakai ko eni ko ē 'i Ha'apai, he 'oku mei tatau pē pea mo Vava'u. Tatau pē mo Niua mo 'Eua. Ko e anga ia 'a e fokotu'u Sea ke kau mai mu'a 'a e kakai ko eni ko ē pea mei he Tautahi ke nau kau mai ki he poate ko eni. Ko e anga ia e fokotu'u Sea. Pea ko u fokotu'u atu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Me'a mai e 'Eiki Minisitā Ako.

Tokanga ki he fakamole & taimi ma'u fakataha ai kau memipa Poate ka fili mei tahi

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmīa, Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele e fonua. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga pea 'oku tuku ki he ngaahi poate ke nau hanga 'o fakalele. 'Oku 'i ai hono ngaahi lao pea 'oku 'i ai mo e ngaahi Tu'utu'uni. Pea 'oku 'uhinga 'a e fokotu'u Poate ko eni 'a e Pule'anga ke fakangāue' i ai e kakai 'o e fonua. Pea 'ikai ko ia pē ma'u ai 'enau pa'anga tokoni ki honau ngaahi fāmili. Pea 'ikai ngata ai, ka ko e me'a mahu'inga ko e faifatongia ma'a e kakai 'o e fonua. Pea 'oku 'i ai pea mo e Tu'utu'uni 'a e ngaahi poate. 'Oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku nau feinga' i ke 'ave ki he Pule'anga ke tokoni ki hono fakalele 'o e ngaahi fatongia ma'a e kakai.

Ko e fokotu'u 'oku lelei ka ko u sio ki he me'a 'e ua ko eni ko e fakamole pea mo e taimi. 'Oku māhino foki ko e ngaahi poate, kuo pau ke nau fakataha 'o 'ikai to e si'i ange 'i he fakataha 'e taha tu'o taha 'i he māhina. Kapau leva te tau 'omi ha taha mei Niuafo'ou pē Niuatoputapu, ke kau mai 'i he poate. Ko e me'a ia ko ē ko u sio ki ai 'a e fakamole mo e taimi. Pē te ne ma'u mai 'a e taimi fakataha tu'o taha ko ē 'i he māhina pē te ne ma'u mai mo e taimi. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou sio ki ai. Mo'oni 'aupito 'a e fakakaukau ke 'omi ha taha mei he ngaahi feitu'u ko eni 'oku nau 'ilo lelei ki he ngaahi palopalema, ka 'oku 'i heni pē 'a e ngaahi kau Fakafofonga 'o e mātu'a ko ia. Pea 'oku 'ikai ke ngata ai ...

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Ako: ... kā ‘oku ‘i ai pē ‘etau telefoni mo ‘etau komipiuta ke fai’aki ‘a e ngaahi fetu’utaki ko ia. Te u ‘oatu pē ki’i fakatātā ko eni. Ko Nu’usila, ‘Okalani, ‘oku lahi ‘a e ngaahi poate ‘oku nau fakataha nautolu ia ki Uēlingatoni, pea mahalo ‘oku sai ‘oku faingofua ange ‘a e Fale Alea ‘oku mou ‘osi mea’i. Ko e vakapunā ia ‘oku puna pē he pongipongi tau ki Uelingatoni, fai ‘a e fakataha ‘oku nau to e foki pongipongi, nau to e foki efiāfi mai pē nautolu. ‘Oku ‘i ai ‘a e, ko e tokanga ko eni ki he sio ko eni ko e ōmai ko ē mei Niuatoputapu, Niuafu’ou, he ‘ikai te nau ma’u ‘enautolu ‘a e ngaahi fakataha’anga ko eni, pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku to e fu’u lahi mo e fakamole ia ‘a e poatē pea he ‘ikai ke to e ‘e mahalo ‘e holo mo e pa’anga ia ‘e ‘ave ki he Pule’angā. Kā ko u pehē mahalo na’a ‘oku sai ange pē ko e hangē pē ko e ngaahi poate ko eni na’a tau toki fokotu’u e ki’i kōmiti fakataimi, ki he fefononga’akí, ‘oku ‘i heni pē kau fakafofonga mei he ngaahi vahefonua ke nau fakahoko ‘a e le’o ko ia ‘o e kakai, kā ko e anga pē ia sio atu mei he tēpile ko eni Sea mo e Hou’eiki, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā, me’a mai Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato, pea ‘oku ou fakamālō lahi heni ki he ‘Eiki Minisitā Ako ‘i he tokoni pea mo e fehu’i ‘oku ne me’a mai ‘aki. Ka ko u faka’amu pē Sea, ke u tokoni atu pē ke u tali atu pē fehu’i ko eni, ‘oku māhino pē foki Sea ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi fakamole ki hono ‘omai ‘a e kau mēmipa ko eni pea mei he ngaahi ‘otu motu. Kā ko u tui Sea ko e fakamole ‘aonga ‘aupito eni ke me’a mai ‘a e tokotaha ko eni pea mo e ngaahi palopalema mo e ngaahi me’a ‘oku fiema’u he kakai pea mei he ngaahi vahefonua Tautahi. Pea ko u tui Sea ‘e ‘aonga ange ‘e si’isi’i ange fakamole ki hono totongi mai ‘a e ni’ihi ko eni ke nau me’a mai ‘i he vakapuna pē ko e vaka tahi pē ko e hā ki Tonga ni ‘o kau ki he ngaahi poate ko eni, ‘i ha’atau totongi ha ngaahi faitu’utu’uni ‘oku fēhalaaki pē ‘oku hala pē mo e, ‘e to e ma’ama’a ange Sea ‘a e fakamole ia ko ē ki he ‘omai ‘o e tokotaha ko eni, ‘i ha’atau faitu’utu’uni ‘oku ‘ikai ke fiefia ai e kakai. Ko ‘etau ngāue foki Sea ke fiefia ai ‘a e kakai, mo nau ma’u ha nonga, mo ha fiemālie ‘i he ngaahi faitu’utu’uni ‘oku fakahoko.

Ko e anga pē tokoni Sea ki he fakamole ko eni, kā ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ko ha fakamole eni ia ‘e fu’u lahi, fakamole ko eni ‘e si’isi’i pē ia, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, kae ‘oatu pē mu’a ha ki’i fakakaukau ki he fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai Sea.

Fokotu’u na’a lava ke monomono kupu 14(2) Lao Ngaahi Pisinisi Pule’anga

‘Oku ‘i ai hono faka’apa’apa’i ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai ‘i he fakakaukau pē ko e ‘uhinga mo e taumu’a ko ē ‘oku fakahoko ‘aki. ‘A ia ko e taumu’a Sea ke taliui ‘a e ngaahi poate ki he kakai. Kapau te tau vakai ki he Pule’anga meimei ‘oku kongā ua, ko e kongā ‘uluakí ia ‘a e ngāue

‘i he Pule’anga, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *line ministries*. Ko e kongá uá ē ‘i he ngaahi poate, ‘a ia ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi poate Sea mo e pa’anga ko ē ‘oku nau tokanga’i.

Ko e ki’i palopalema ko ē ‘i he taimi ní Sea, ko e kakai ko ē ‘oku nau tokanga’i ‘a e Pule’anga ko e kakai ia ‘oku fili atu, *elect*, tatau pē tēpile ko eni mo e tēpile e Hou’eiki, ‘oku fili nautolu. Pea ‘oku nau toutou liliu nautolu mei he taimi ki he taimi, ‘o fakatatau ki he faifakamaau ‘a e kau fili pē ko hai ‘oku taau ‘ene faifatongia. ‘A ia ko e Pule’angá ia. Ko ene a’u mai ko ē ki he Poate ‘oku ‘ikai ke pehē kā ko e faka’amú ‘i he fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai ‘e Vava’u 16, ke kīi’i ‘a e faifatongia ongo sino ngāue ko ia ‘a e Pule’anga mo e poate ke nota tatau mo e fiema’u ko ē ‘a e kakai. ‘A ia ‘oku pau ke mali ‘a e *service delivery* ‘a e ngaahi poate pea mo e Pule’anga mo e fiema’u ‘a e kakai.

Pea ko u tui mahalo ko e laumālie ia ‘o e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ‘e Vava’u 16. Na’e ‘i ai pē fakakaukau ‘a e Pule’angá Sea, pē ke fakahū mai ke fakakaukau’i ‘e he Fale ni, pē ‘e lava ‘o vete ‘a e fo’i palopalema ko ia ‘i he founga ko ē ko hano liliu ‘o e lao. He ko e tu’u ko ē ‘a e lao lolotongá Sea ko e kupu 14 ko ē Lao ki he *Public Enterprise* mo e ngaahi pisinisi ko ē ‘a e Pule’anga, ‘oku fili he Minisitā e kau Talēkita, ko e Minisitā *Public Enterprise* ‘o ‘ave ki he Kāpineti ke nau tali. Kā ‘oku ta’ofi ia ‘e he kupu 14, kupu si’i 2 ke ‘oua ‘e fakanofa ha taha ‘oku Kapineti pē Mēmipa ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ngaahi kautaha pisinisi. Pea na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau pē ‘e lava ‘o fakalelei’i ‘a e kupu 14 kupu si’i 2, ke faka’atā ...

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Polisi : ... ko hono ‘uhingá ke hū ha ni’ihi ‘i he Fale ni ‘o kau he ngaahi poaté. Ko hono ‘uhingá, Sea, ko e ni’ihi eni na’e fili ko ē he kakaí. Ko e Fale eni ko ē ‘oku taliui ko ē ki he kakaí. Pea na’e ‘i ai e fakakaukau kimu’a, ‘oku pehē, ‘oku fepaki, ko e ‘uhingá te nau o ‘o fai fatongia ai, pea nau to e ōmai pē mo ‘enau lipooti ‘o ‘omai ki Fale Alea ni. Ka ‘oku tatau pē ia, Sea, mo e fai fatongia ‘a e tu’unga mātu’a ko eni, Minisitā, pea mau to e ‘omai ‘emau fakamatala fakata’u ki he Fale ni. Tatau pē. Pea ko e feingá ia, ke feinga, ke ‘omai e ngaahi sino ko ē, ‘a ē ‘oku taliui ko ē ki he kakaí, ke nau lava ‘o fakalele ‘a e ngaahi Potungāue, pea mo e ngaahi poaté, ‘o fakatatau mo e fiema’u ‘a e kakaí. Ko e Fale eni ‘oku ‘omai ki ai e tohi tangi ‘a e kakaí. Ko e Fale eni, ‘oku ōmai e kakaí, kapau ‘oku nau tokanga ki ha me’a, ki he fua fatongia ko ē ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘omi ki he Fale ko ‘ení. Pea kehe pē e poate ia, ‘oku ki’i teke’i ki he tulikí, hangē he taimi e taha ha fanga ki’i palanite makehé. ‘Oku fu’u faingata’a ‘etau kakapa ke a’u ki aí. Pea ko e feingá, Sea, kapau ‘e lava pē ke toe faka’atā, he ko e ni’ihi ko ē hení, ‘oku nau tali ui,. Te nau tali ui. ‘Ikai to e ai ha me’a ia ‘e puli, hangē pē ko hono ‘ohake e mātu’a ko ení.

Ko e anga ia e fakakaukau ke tuku mai na’a lava ke faingofua hono vete ‘o e palopalema ko ení, Sea. Ka ko e kole pē ia ki Vava’u 16, ke toe laumālie lelei pē, ke tuku mai pē mu’a ‘a e fokotu’u, ki he Pule’angá, ke vakai’i ai pea te mau toe lipooti mai ki he Falé, Sea. Ko e anga ia e fokotu’u atú. Ka ‘oku fakatokanga’i ‘a e *principle* pē ko e puipuitu’a, mo e ‘uhinga, laumālie ‘a e fokotu’u ko ē ‘a Vava’u, ke ue’i mai e ngaahi poate, ke ‘unu ke ofi ki he mafu ‘o e kakaí, he *service delivery* ko ē ‘oku nau faí. Fakamālō atu Sea, he ma’u taimí.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko e fokotu'u ē 'a e Minisitā. 'Oange ki he Pule'angá, ke nau vakai'i mo nau sio ki ai. Me'a mai, Vava'u 15.

Poupou ke fili pe kau Mēmipa Fale Alea ke mēmipa ngaahi Poate Pule'anga

Sāmiu Vaipulu : Sea. Tapu mo e Feitu'u na, Sea, mo e Hou'eiki Kōmiti Kakatō. Sea, ko e taha eni ia ha fakakaukau lelei. Ka 'oku tonu pē ke tau to e fakakaukau, hangē ko ia ko e me'a ko ē 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e taha ia 'o e fakakaukau. He koe'uhí, ko e founa ko ení, na'e 'osi fai kimu'a. Na'e fai ia 'i he taimi ko ē 'o e Poate 'o e Ngaahi Koloá. Pea ko e fehu'í. 'Oku 'i fē 'ia e poaté he 'aho ni? Mate, koe'uhí na'e fili mai e Kōmiti Ngōue ke kau 'i he poate. Pea ko 'enau me'a na'e faí, ko e feinga'i ke mahu'inga tatau pē naunau langa ko ē 'oku fakatau 'i Nuku'alofa, mo Ha'apai, mo Vava'u, mo Niua. 'Ikai ke to e tñaki ha fēleti ia, Sea. 'A ia 'oku tonu ke fakakaukau'i fakalelei 'a e me'a ko 'ení. Ko e fakakaukau ia 'oku sai, ka ko e, ko 'eku tuí, 'oku totonu, kapau 'e hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā. Ke fakakau pē ha Mēmipa mei he Fale ni, kae 'oua 'e fu'u ta'ofi faka'aufulí. Ka ko e 'ai ko ē ke to e fili ko ē ha mēmipa mavahé.

Sea Kōmiti Kakato: Mei tu'a.

Sāmiu Vaipulu: Sea, ko u tui au, na'a tau 'osi fai e fo'i fēhalaaki ko iá kimu'a. 'Oku 'ikai totonu ke tau to e 'anga ua ha'atau muimui he hala ko iá. Tau fakakaukau'i ha founa 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Fo'ou.

Poupou tuku tefito'i fakakaukau Fokotu'u Tu'utu'uni fika 18/2016 ke fakakaukau Pule'anga

Sāmiu Vaipulu: 'E fakapotopoto ange, pea 'e lava o me'a. 'A ia ko u poupou atu au ia, ke tuku e tefito'i fakakaukau ki he Pule'angá, ke nau fai e fakakaukau ki ai, pea nau to e 'omai pē ki he Fale ni, ke tau sio ki ai. Mālō Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, ko e poupou eni 'oku 2.

Lord Fakafanua : Sea, ko u kole atu e faingamālie ko ení.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Lord Tu'i'āfitu: Me'a koe.

Sea Kōmiti Kakato: 'A e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

Fakatokanga ke 'oua tuifio fiema'u kakai mo e me'a mo'oni hoko he fakalele poate

Lord Fakafanua : Fakamālō atu Sea. Sea, tapu atu pē ki he Feitu'u na, pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipá 'o e Kōmiti Kakatō, kae fai atu ha lave nounou pē ki he fokotu'u tu'utu'uni ko eni mei he Fakafofonga Vava'u 16. Ko e sio hifo pē ki he'ene fokotu'ú, ke fili 'e he kakaí, pēseti e 50 'o e kau poate taki taha. Sea, 'oku ou fiu fifili au ki he puipuitu'a ko eni na'a ne fakamatala maí. Ko e 'uhingá, na'a ne hanga 'omaí, koe'uhí ke a'u mai e le'o 'o e kakaí, ki he poaté. Ke tali ui 'a e poaté ki he kakaí, Pea mo ma'u e le'o mo e ngaahi, 'a e 'otu ngaahi, le'o 'o e ngaahi 'otu motu Tokelaú.

Sea, kapau te tau foki mai ki he Lao ko ē 'oku ne pule'i e, 'a e 'ū kautaha mo e 'ū poate ko ení. 'A e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá.

<006>

Taimi: 1550-1555

Lord Fakafanua : ... Ko e 'ū poate ko ení 'oku 'i he malumalu 'o e Pule'angá, 'a ia 'osi fili atu pē he kakaí 'enau kau Fakafofonga ki Fale Alea, pea 'oku hoko leva 'a e ni'ihi 'o e kau Fakafofonga ko iá ko e kau Minisitā, pea ko e kau Minisitā ko iá 'oku nau nofo 'i he Kapinetí 'oku 'i he malumalu 'a e poaté. 'A ia ko e, ko 'ene fakahū mai 'uhinga ke fili 'e he kakaí, ke a'u atu 'a e kakaí, kuo 'osi a'u 'a e le'o 'o e kakaí ki he Pule'angá. Ko e le'o 'o e kakaí 'oku nau 'i he Pule'angá he taimí ni, ko kinautolu 'oku nau Minisitā, ko kinautolu 'oku nau pule'i e poaté, ko kinautolu fakatatau ki he Lao ko ē Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá, 'oku nau fili 'a e Talēkita pea mo e Sea ki he 'ū poaté, 'o nau fua fatongia ai ta'u 'e 3. Pea 'o kapau 'oku fiema'u ke fakafo'ou pea fakafo'ou 'enau *contract*, pea kapau 'oku fiema'u ke nau mālōlō, pea 'e fili mai leva 'e he poate 'e he Kapinetí 'i ha fokotu'u 'o e Minisitā 'o e *Public Enterprise*, ha poate fo'ou ke nau fua fatongia he 'ū poate ko ia. 'A ia ko e 'uhinga nounou, 'eku poiní. 'A ia 'oku 'ikai ke ma'u 'e he Pule'angá, pē ko e Kapinetí mo e poaté 'a e falala 'a e kakaí, 'oku 'uhinga ai ke fili hangatonu atu ? Ko e puipuitu'a ia 'o e me'a 'oku 'omaí he Vava'u 16, 'oku 'ikai ke to e falala e kakaí ia ki he fili 'a e Kapinetí, 'a e ni'ihi ko eni 'oku fakahū atu ki he 'ū poaté.

'A ia ko e me'a 'oku ou lave ko ia ki aí, Sea, ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke taha pē founhá, 'oku lahi e 'ū founhá ki he *reform*.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Fakafanua: 'Oku 'i ai 'a e lao fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahū mai 'e he Pule'angá ke fakalelei'i 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi Pule'angá. Pea ko ena 'oku tau fanongo atu 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, 'oku 'i ai 'enau ngaahi fokotu'utu'u ke to e fakakau atu mo e Hou'eiki Mēmipá, ke nau kau mo nautolu ki he 'ū Poate ko eni 'a e Pule'angá. Pea ko u fakatokanga atu pē, na'e 'i ai 'a e 'uhinga na'e ta'ofi ai ke 'oua 'e lava e Hou'eiki Mēmipá 'o kau he poaté. He koe'uhí 'e tuifio leva 'a e komēsiale pē ko e ngāue fakapa'anga 'a e poaté, pea mo e ngāue fakapōlitikale ko eni 'a e Hou'eiki Mēmipá. Fakatu'utāmaki 'aupito ke kau ha me'a 'oku tautēfīto ki he pa'angá.

Kapau te tau muimui ki he taliuí, 'oku taliui 'a e Poaté ki he Kapinetí, taliui 'a e Kapinetí ki he Fale Aleá, kātoa kitautolu heni 'oku fili mai he Hou'eiki 'i he, ki Fale Aleá. 'A ia kapau te tau

muiumui 'a e *light chain of accountability*, 'oku 'osi ma'u pē ia 'i loto 'i he fa'unga ko eni e 'ahó ni. Kai kehe 'oku 'i ai 'a e fakamatala mei he Fakafofonga fika Vava'u 16, 'oku 'ikai ke 'i ai ha falala ki he poaté. 'A ia ko e palopalemá ia, 'oku 'ikai ko e fa'unga ko eni lolotonga, ko e palopalemá, 'oku 'ikai ke nau falala mai ki he kakai ko ia 'oku tau filí, pē ko e poate ko ē 'oku fili atu he Kapinetí. Ko hono nounou'ia Sea. 'A ia 'oku 'ikai fiema'u ia ke tau hanga 'o to e fa'u ha *system* fo'ou. Ko e me'a atu pē 'a e Pule'angá, 'o fili ha'anau poate fo'ou, 'oku falala ki ai e kakaí, he na'e fili 'e he kakaí kinautolu, ke nau fakahoko 'a e ngāue 'a e Pule'angá. Pea 'oku kau ia he 'ū me'a ko eni ko u fie fakatokanga atu ki he Falé, ke nau mea'í Sea.

Ko e kongā hono uá Sea, ko e poaté 'a hai? Ko e Poate Pule'anga Tongá. Ko e Pule'anga Tongá 'oku *major shareholder* 'i he 'ū poaté Sea. 'A ia ko e ngaahi *dividend* kotoa pē 'oku totongi 'a e 'ū kautaha ko eni e Pule'angá, 'oku totongi kátoa ia ki he Pule'angá. 'Oku 'ikai ke totongi ki he kakai.

Sea, ko e poini mahu'inga 'oku ou fie fakalau atu he 'ahó ní, ko e 'uhingá kapau 'e to e fakahū mai 'a e kakaí ke nau fili mo e poaté, mahalo 'oku tonu ke fili atu, tuku atu mo e Kalaké, mo e kau ngāue ko eni 'i Fale Aleá, ke fili mai mo nautolu he kakaí, he ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke tau falala tautolu kia nautolu. 'E ngata 'i fē 'etau tukuhifo 'a e filí, kae fai mo tau ngāue'i 'a e *system* ke ma'u ha melino mo ha ngaahi monū'ia 'a e kakaí? 'Oku 'i ai 'a e me'a ko e temokālati Sea, ka 'oku 'i ai 'a e me'a ko e *full democracy*. 'A ia ko e me'a kotoa pē, ko e ki'i tu'utu'uni si'isi'i pē kuo pau ke fakafoki ki he kakaí ke nau fili mai 'enau fiema'ú. Ko e 'uhinga ia 'oku tau Fakafofonga aí, ke tau fakafofonga'i 'a e fiema'u 'a e kakaí, pea ko e lelei taha 'o e kakaí, 'oku tonu ke Fakafofonga'i 'e he Kapinetí, pea 'oku tonu ke māhino ia 'i he taimi ko ē 'oku fili ai 'e he Kapinetí, 'a e kau Mēmipa ko ia 'i he 'ū poate ko ení, ko 'enau ngāué ma'ae kakaí, fakafofonga'i atu 'e he Kapinetí.

Sea, ko u fie tānaki atu 'oku 'i ai pē founga 'oku ngāue'aki 'i muli ki he 'ū poate pehē ní. Te u fakatātā pē ki he, 'oku 'i ai e kautaha 'uhila 'i Nu'usila. Ko e kautaha ko ení, 'oku 'i ai 'a e 'u *shareholder* 'i he kautaha ko ení. Ka ko e taha 'o e 'ū *shareholder* lahi tahá ko e talāsiti, pea ko e talāsiti ko ení, 'oku mēmipa ai pea 'oku ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Lord Fakafanua: ... 'oku *own* 'e he tokotaha kotoa pē 'oku totongi 'uhila 'i he fo'i 'ēlia ko eni. 'A ia ko e ta'u kotoa pē 'oku totongi *dividend* e kautaha 'oku nau totongi nautolu ki he kakai ko ē 'oku nau totongi e 'uhila he koe'uhí ko nautolu 'oku *shareholder*. Pea kapau te u fakafoki mai ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai e 'ū poate ko eni e Pule'anga 'i Tonga ni 'e totongi kátoa 'u *dividend* ko ia ki he Pule'anga ko e 'uhinga ko e Pule'anga 'oku *shareholder*. Pea 'oku 'i ai e 'ū poate 'oku vahevahe mo e 'ū kautaha taautaha pē mei tu'apule'anga 'oku ma'u mo 'enau 'ū *share* 'anautolu, kautaha ko ia. Ka ko 'eku fakatokanga atu pē ko e 'uhinga ke 'oua te tau hanga 'o tuifio e fiema'u ko eni e kakai pea mo e *reality* mo e me'a ko ē 'e ngāue he na'e 'osi 'i ai e ngaahi lēsoni na'e fakamalanga ki ai e Vava'u 15 na'a tau 'osi fou mai ai 'uhinga ai 'oku tau ngāue'aki ko ē sisitemi ko eni e 'aho ni.

Ko ia Sea ko u poupou atu au ki he fakakaukau 'io 'oku 'i ai e tokanga 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u mei he ngaahi motu Tokelau. Pea 'oku fiema'u ke taliui e 'ū poate ka 'oku 'ikai ke u tui au ko e founa 'eni he 'oku tau to e 'alu tautolu pea to e lahi ange e ngaahi fakamole pea to e lahi e longoa'a mo e fakapolitikale'i e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tonu ke fakapolitikale he ko e taumu'a ko ē Pule'anga he taimi ni ke ma'u ha *dividend*. Pea kapau ko e fiema'u e kakai ke mu'omu'a 'enau fiema'u he *dividend* pea nau fili mai ha kakai te nau hanga 'o teke'i e tafa'aki ko ia ke mahu'inga ange e fiema'u 'a e kakai 'i he pa'anga ko ē 'oku totongi ki he Pule'anga. Ko ia pē Sea mālō.

'Akosita Lavulavu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele Ha'apai. Kātaki e Nōpele Fika 2 'o Vava'u 'o me'a mai. Pea toki 'oange leva ki he Fakafofonga ke ne toki fakamā'opo'opo mai ongo fo'i ua ko ia.

Poupou ke fili kau mēmipa Poate Pule'anga mei he kakai

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē ki he Feitu'u na Sea pea ko u kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu. Kiate au ko u poupou au ki he fokotu'u 'a e Fakafofonga 16. Ko e founa fakamāmani lahi pē ia ka 'e lava pē ia ke tau, te tau a'u tautolu, ko e sītepu fakamuimui eni ia pea te tau ō ai ki he fakamāmani lahi 'a ē na'e me'a atu ai e Sea 'o e Fale Alea. Te tau a'u tautolu ki he *corporate* 'a e *shareholder*. Ka kiate au 'oku kei mahu'inga ange pē hangē ko e fa'unga Pule'anga ko eni 'oku 'ia tautolu kuo kamata ke mālohi 'a e ngaahi fakafeitu'u. Pea 'oku kamata ke 'ilo he 'ū *constituency* ia 'a e kakai totonu ki he feitu'u 'oku fe'unga mo 'enau ngāue hangē ko e Poate ki he Toutai, poate ki he hā, ka kiate au 'oku kei ma'a ange pē ia. He 'ikai ke fepakipaki ai e sisitemi 'a e, 'ikai ke u loto ke u pu'aki e fo'i lea ko eni 'oku hala 'eku ma'u. He 'ikai ke fepakipaki ai e mafai. 'UHINGA ko e 'ū *sector*, sekitoa 'i tu'a pē eni ia 'a e kakai 'oku 'ikai ke *own* he Pule'anga pea 'oku tau'atāina ia ki he kakai ko e hā 'enau mālohi mo 'enau taukei mo 'enau ngāue 'e lava ke nau fe'auhi ke nau hoko ko ha mēmipa ha poate 'o fakanifo pē ko fē tafa'aki 'oku mālohi ai 'enau, ko e toutai ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Fakafofonga mou kātaki ...

Lord Tu'i'āfitu: Pē ko e hā? Ko hono fakamā'opo'opo Sea ko 'ene 'osi eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u, me'a mai.

Lord Tu'i'āfitu: Ko hono fakamā'opo'opo eni, kapau 'e pehē, 'e hao ai e tu'unga 'o e Fakafofonga Fale Alea na'a fēhalaaki ha poate 'e kau ai ha taha he Pule'anga pea ka fēhalaaki ha fo'i fakatotolo ha *royal commission* 'e lava ke mole ai pē hono sea he Fale Alea pē ko hono tu'unga he Pule'anga. Ko 'eku faka'osi pē ia Sea. Poupou ke fili mei he kakai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Ha'apai 13 ko e Sea e Kōmiti Kakato ke līpooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he ngāue ne lava he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e fatongia ne tuku mai ki he motu’a ni pea mo e Kōmiti Kakato ‘oku tali lelei he ‘e Kōmiti Kakato ‘a e Līpooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Vava’u 15, Vāhenga Fili Tongatapu 8, Vāhenga Fili Tongatapu 9, Vāhenga Fili ‘Eua 11 pea mo e Vāhenga Fili Tongatapu 6. ‘Eiki Sea na’e tali ia he ‘e Kōmiti Kakato ‘aki ‘enau loto ki he ngaahi līpooti kuo fakahoko. Ko e Fokotu’u Tu’utu’uni 4.1.1 Fika 16/2018 Ke ma’u e vāhenga ‘a e kau uitou, ‘Eiki Sea na’e loto taha e Fale ke ‘ave ia ki he Pule’anga pea ne ...

<009>

Taimi: 1600–1605

Veivosa Taka: ... ke nau tali ‘a e fokotu’u ko ení fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. ‘Eiki Sea ko e ngaahi līpooti mo e ngāue pē ia kuo lava he Kōmiti Kakato ‘o fakahokó. Fokotu’u atu.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Tongatapu 9, ‘Eua 11 & Tongatapu 6

‘Eiki Sea: Mālō Ha’apai 13. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti fakalukufua e ngaahi līpooti ki he Fale Alea. ‘A ia ko e Līpooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 9, ‘Eua 11 mo Tongatapu 6. Tali e ngaahi līpooti ko ení kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Mo’ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, Tēvita Lavemaau, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko 18.

Pāloti’i’o tali Fokotu’u Tu’utu’uni 2018 Fika 16/2018 fekau’aki mo e uitou

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu ki he Fokotu’u Tu’utu’uni 2018 Fika 16/2018 Ke Ma’u Vāhenga e kau Uitoú mo e Ngaahi Fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tau talí kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko 18.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ngāue ki he ‘aho ní. Kole atu ke tau tōloi e Falé ki he 10.

Veivosa Taka: Sea, ki’i miniti pē taha.

'Eiki Sea: Ha'apai 13 me'a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Sea ko u kole atu ke fakamolemole pē Feitu'u na he ngaahi lea ne u fakahoko 'i he Fale ni, ka ko u kole atu ke to'o mu'a ia mei he lēkooti 'a e Fale ni 'i he 'aho ní. Kole fakamolemole atu ki he tokouá 'a e fetō'akí 'oku lava hā atu mei he motu'a ni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea. Ko u to e fokoutua hake pē ki 'olunga 'o fakamālō atu ki he Feitu'u na he tali lelei e ki'i 'a'ahi ko ia na'e fai mai mei he kau *development partners*. Pea ongo'i pē na'e fakafiefia 'etau fēme'a'aki hení kehekehe ngaahi, 'a e ngaahi fakakaukau na'e 'ohake ki lotó. Pea 'oku mei hangē pē ko 'etau tīpeiti ko eni 'oku fai he Fale Alea 'oku fanongo ai pē kau *development partners*. Ka ko 'ene longomo'uí ia 'a e talanoa. Ka ko u fakamālō atu Sea ho'o laumālie lelei ke 'omi kinautolu he 'aho ní. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalake ke fakatonutonu e *Hansard* fakatatau ki he kole ko eni 'a Ha'apai 13. Hou'eiki mou me'a hake ke tau kelesi. Tōloi e Fale ki he 10 he Mōnite.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua 'a e kelesi tuku e Falé ki he 'aho ni)

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea